

KUR'AN'a GÖRE İSRAF ve İKTİSAT

Veli KAYHAN*

ÖZET

Evren dengedir; dünya dengedir; hayat dengedir; dengesiz, ölçüsüz, hesapsız, kuralsız, gelişigüzel hiç bir şey mevcut değildir. Bu dengeli sistemler içerisindeki parçaların her birisinin sağlığı ve sağlamlığı da diğeriyle ilişkilidir; birisinde bir çatlak olduğu zaman tetikleme usulüyle diğeri etkiler. Onun için dengelere dikkat edilmeli, özen gösterilmelidir. Maddî ve manevî, ferdî ve toplumsal hayatı olumsuz etkileyen; ekonomik dengeleri ve hatta tabii/ekolojik dengeleri bozan dengesiz davranışların; savurgan harcamaların; yersiz kullanımların tümü Kur'an dilinde "israf" kelimesiyle karşılık bulmuştur. İsrâf, konusuyla da kapsamıyla da; tikelde de tümelde de dikkat edilmesi, çare aranması gereken bir sorundur. İslam, kelimenin geniş anlamıyla delalet ettiği dinî ve dünyevî, maddî ve manevî konulardaki her türlü aşırılığın yanında dar anlamıyla ifade ettiği malî konulardaki savurganlığa olanca hassasiyetiyle dikkat çekmiştir. İnançtaki, kulluğun ifadesi olan fiillerdeki, psikolojik davranışlardaki aşırılıklar... Her türlüşünden uzak durmayı emretmiştir. Yemenin, içmenin, giyinmenin, her türlü nimetten yararlanmanın normal olduğunu ancak aşırılığa kaçılmaması gerektiğini ve Allah Teâlâ'nın müsrifleri, aşırı davrananları sevmediğini belirtmiştir. "İsrâf"tan kaçınmayı emreden İslam, bunun için özel bir çözüm bulmuş, bu derde çare olarak "iktisâd"ı teklif etmiştir. Bu da israf kelimesi gibi geniş ve dar anlamlara sahiptir. İktisat, geniş anlamıyla her türlü işte ve davranışta dengeli olmayı; dar anlamıyla da malî konularda ortalama harcamayı ifade etmektedir. "Elini boynuna kelepçelemiş gibi cimri olmama", "geçimini sağlamak durumunda olduklarını aç ve açıkta bırakacak derecede saçıp savurmama", bu ikisi arasında orta yolu izleme; sadaka verirken de aynı şekilde ölçülü olma emredilmiştir. Geniş anlamıyla iktisat sayesinde her şeyde denge tutturulacak; dünyevî ve dinî hayat; rûhî ve bedenî, maddî ve manevî melekeler dengeli olacaktır. Özel anlamda ise zorunlu ihtiyaçların ve zevklerin dengeli ölçülerle tatmin edilmiş olmasıyla, faydalı ve yerinde kullanım sayesinde maddî kaynakların herkesin yararlanacağı imkân olarak elde tutulması, korunması kabil olacaktır. İsrâfın, dengesiz davranışın ve savurganlığın maddî, manevî sıkıntılara ve bozulmalara sebep olduğu aşikârdır. Gerek ülkemiz gerek tüm dünya için ortaya çıkarılan istatistikî bilgiler hiç de iç açıcı değildir. O halde fertlerin ve toplumların "israf" karşısında bilinçli ve sorumlu davranmaları; "iktisad"ı bunun karşısında bir hayat tarzı olarak benimsemeleri hem kendi yararlarına hem tüm dünyanın yararınadır.

Anahtar kelimeler: İsrâf, aşırılık, savurganlık, iktisat, denge(li olmak), tutumluluk.

* Dr. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, vkayhan@erciyes.edu.tr

ABSTRACT

Universe is with a measure; the earth and the life on the earth is with a measure. There is nothing at random; without measure, without rule. Perfection and health of the parts in that perfect system are interrelated. Whenever a corruption/degeneration is committed by someone it affects others. Then it is necessary to take necessary measures. All the extreme actions, wastefully spending and using things at random which affect spiritual and material, personal and social/common life negatively and frustrate economic balances even more naturel balances were stated by the word "immoderation" (exceeding the proper bound) in the Qoranic language. "Immoderation", as a subject and content, is a problem that have to be taken seriously and to be solved at the personal and social. Islam takes it seriously in general and in special and orders that it should be shunned. In general it considires all kinds of immoderation at the religious and worldly; spiritual and material levels. In its special meaning it means immoderations at financial areas. Islam orders that all immoderations in belief and in actions of worship and obedience and spiritual practices must be given up. It declares that eating, drinking, dressing and benefitting from all kinds of benefactions are lawful, but it's necessary to give up all immoderations and Allah does not like immoderates. Islam which forbids all kinds of immoderation has found a special solution to it; it ordered "moderation" as a remedy for it. "Moderation" has also got some general meanings as well as narrow ones. In general it means to be temperate in all sorts of habits and actions; and in narrow sense it means thriftiness in spending money etc. Qoran orders neither to be niggard as someone who "his hand was shackled to the neck" nor "to squander" to make the parent hungry and needy; but to be "just mean between those (two extremes)" and to be in the same way at spending on the others too. By applying the general meaning every thing will be kept on temperance in; material and spiritual life; physical, spiritual, material etc. abilities will be temperate. By the application of narrow meaning, necessities and enjoyments will be satisfied temperately and so, by using them usefully and in necessity, the material substances will be kept as an asset that everybody can use them. It is clear that the immoderation, extreme actions and wastefully spendings cause spiritual and material corraptions. The statistical informations about these subjects are neither pleasant for our country nor for rest of the world. To conclude, persons and communities have to endeavour to eliminate "immoderation" and make the "moderation" a life-style habit in its place. This is more useful for everybody and everything in the world.

Key words: immoderation, moderation, temprate(ness), wastefull(ness), niggard(ness).

GİRİŞ

Evrenin ve onun parçası olan yerkürenin fizikî bir düzeni vardır. Bu düzenin normal şartlarda sürmesi için bütünü oluşturan parçalar arasında bir dengenin bulunduğu, bilimin ilerlemesiyle daha da bilinir, anlaşılır ve hesaplanır olmuştur. Bu dengeyi

sağlayan oranların da bir hesabı vardır; o hesaplar bozulmadığı sürece dengenin bozulması söz konusu olmaz ve düzen devam eder. Her ne sebeple olursa olsun, mevcut oranların denge noktasının altında ya da üstünde olması; eksilmesi veya artması halinde olacakların –insan hayatı adına- hayali bile dehşet vericidir. Dengedeki bir bozulmanın sonucunu tahayyül etmek açısından, bu türde tasarlanmış bir bilim-kurgu filmi, mesela bir göktaşının dünyaya çarpması ihtimalini konu alan bir filmi seyrederken kapıldığımız dehşet ve hayret, küçük bir örnek olarak herhalde yerlidir.

*Şüphesiz ki Allah, helak olmasınlar diye gökleri ve yeri tutmaktadır. Eğer onlar helak olacak olurlarsa, and olsun ki, O'ndan sonra bunları tutacak artık hiç kimse yoktur. Hakikaten O gerçekten halîmdir, son derece mağfiret edicidir.*¹; *Eğer gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı ikisi de fesada uğramış, bozulup gitmişlerdi...*²; *Güneş de ay da hesap iledir.*³; *Ve göğe gelince; onu da yükseltti ve mizânı O koydu.*⁴ vb. âyetlerin tümünü birlikte okuduğumuzda ve bir arada düşünüp değerlendirdiğimizde birlikten doğan bir ahenk ve dengenin; Allah Teâlâ tarafından konulan ve korunan bir uyum sisteminin varlığını görürüz. Sonuncu ayetin devamındaki ayetlerde de insanoğlundan dengeye özen göstermesi, zarar vermemesi, bozmaması istenmiştir.⁵

Fizik âlemin genelindeki düzen ve denge gibi dünyadaki hayatın da düzeni, maddî ve manevî dinamikleri ve bunları ayakta tutan dengeleri vardır. İnsan için bilgiye dayalı ve akla hitap eden; onun dışındaki canlılarda içgüdüye dayanan kanunların, kuralların oluşturduğu bu düzeni ayakta tutan dengelerin bozulmaması, hayatın normal seyrinde devam edebilmesi için akıllı yaratık olan insan tarafından itina ile korunması ve titizlikle uyulması zorunludur. Bunlardan birisinin ihlali hem ferdi hayatı hem toplum hayatını hem de fizikî dengeyi etkileyerek bozabilir. Kur'an bu dengenin devamlılığını ya da bozulmasını tabii olarak insana bağlamıştır: *Karada ve denizde fesat, insanların ellerinin kazandığı şeyler yüzünden ortaya çıktı ki (Allah) yaptıklarının bir*

1 Fâtır, 35/41.

2 Enbiyâ', 21/22.

3 Rahmân, 55/5.

4 Rahmân, 55/7. "Mizân" kelimesi için bk: Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971, c. VII, s. 4665.

5 Bk: Rahmân, 55/8, 9.

*kısmını onlara tattırsın. Belki dönerler.*⁶ Ayetin ifadesince insanların ihtiyarî olarak, bilerek ve isteyerek yaptıkları maddî veya manevî dengeyi bozucu şeylerin bazısının etkilerini, sıkıntısını daha dünya hayatında sosyal düzende ve fizik çevrede görecekler; manevî boyutu olarak da uhrevî cezayı hak etmiş olacaktır⁷. Çeşitli maksatlarla bugün kullanılmakta olan birçok madde daha önceki mevcut olmadığından önceki müfessirler bu ayeti o güne göre açıklamaya çalışmışlardır. Ancak, gelişmiş yöntem ve araçlarla yapılan araştırma ve incelemelerin sonucunda bu maddelerin kullanımının tabiî dengeleri nasıl bozduğunu; bunları elde etmek isterken bizar edilen insanların ve aslî yapısı bozulan tabiatın durumunu herkes açıkça görebilmekte; bu zararların önlenmesi için verilen mücadeleleri ve yapılan münakaşaları okuyup duymaktadır. Bu itibarla ayetin manası artık daha net bir biçimde anlaşılmaktadır. İnsanoğlu görüp düşündükçe, dengelerin bozulmasından kaynaklanan maddî ve manevî yıkımları tattıkça, bunların dar ve geniş çerçevedeki, kısa ve uzun vadedeki sıkıntılarını yaşadıkça belki de denge adına bazı şeylerden vazgeçecektir.

Aşıkâr olmaları hasebiyle daha çok maddî dengesizlikler dikkatleri çekmekte; manevî olanlar onlara göre bir ölçüde göz ardı edilmektedir. Bu görüntüye dayanarak Kur'an'ın manevî olanlara daha az yer verdiği kesinlikle söylenemez. O, maddî ve manevî tüm dengesizlikleri, dengeyi bozmaların tümünü "isrâf" kelimesiyle ifade etmektedir. Konusuna ve maddesine göre anlam yüklenen kelime Kur'an'ın kullanımında şirk, küfür; haram, aşırılık, savurganlık vb. çok geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Ancak, zamanla bu kelimenin anlamı daraltılmış, mâlî konulara ve harcamalara hasredilmiş; sadece maddî tasarruflardaki aşırılık ve savurganlık israfı ifade edilir olmuştur.

Geniş ve dar anlamıyla israf, fertlerin, toplumların ve tüm dünyanın kurtulamadığı, karşılığında ağır bedel ödediği onulmaz, yaygın ve salgın bir hastalıktır. İslâm kapsamlı, kalıcı, köklü ve evrensel çareler bulmak için hassasiyetle konunun üstüne gitmekte; israf olarak ifade ettiği aşırılıkların nicelik ve niteliklerini,

⁶ Rûm, 30/41.

⁷ Sıkıntının tür ve boyutu için bk: er-Râzî, Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-ğayb*, Tahran t.y. c. XXV, s. 127; el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, Mısır 1387/1967, c. XIV, s. 40; Elmalılı, *Hak Dini*, c. VI, s. 3833.

sebepler ve sonuçlarını tespit etmekte ve çoğu kere aynı ifadeler arasında çözüm yolu göstermekte, çare teklif etmektedir.

İslam, maddî-manevî; ferdî-sosyal... hayattaki her tür denge-sizliklerin ifadesi olan "isrâf" a olumsuzlama (selb/negation) yön-temiyle yaklaşmış; zararlarını sergileyip yererek ondan uzak durmanın eğitimini vermiştir. Bu arada bütün bu şeylere çare olacak özel reçeteyi de sunmuştur: "iktisât"! "İktisâd" a da olum-lama (icâb/affirmation) ilkesiyle bakmış; eğitimini de onu överek ve güzelliklerini göstererek vermiş; ona da imrendirmişdir.

İnsanoğlunun kendi eliyle hayatı çekilmez hale getirmemesi, dünyada rahatını kaçırmaması; dünyayı günübirlik değil de sü-rekli yaşanabilir bir yer olarak koruması; kendisinden sonra ge-lecek olanların da ondan yararlanacağını düşünerek hareket et-mesi; sahip olduğu maddî zenginlikleri ve manevî değerlerini sü-rekli aynı canlılık ve değerde tutabilmesi için iktisat şarttır.

Kur'an'ın kullanımıyla iktisat da anlam genişliğine sahip bir kavramdır. Kısaca iktisat dengeleri korumadır. Ne var ki, "israf" kelimesinde olduğu gibi "iktisat" kelimesinde de anlam daralması olmuş, bu da zamanla mâlî konulara tahsis edilmiştir. Maddî zenginlikleri ihtiyaç duyulduğu kadar ve maksadına uygun bi-çimde harcamak, şeklinde anlaşılır olmuştur.

Çalışmanın seyri içerisinde "isrâf" kelimesinin etimolojisi, sözlük ve terim anlamları; terim mana olarak geniş ve dar çerçeveli kul-lanımları ele alınmış; İslâmiyet'in tüm israf çeşitlerine olumsuz baktığı ve yasakladığı, dinî kaynaklardan tesbit edilmiştir. Maddî ve ekonomik anlamdaki israfın ulaştığı yıkıcı boyutlar -imkân öl-çüsünde- istatistikî bilgilerle ortaya konulmuştur. "İktisat" da aynı yolla ele alınmış; sözlük ve terim anlamları tesbit edilip ince-lendikten sonra maddî ve manevî hayattaki olumlu etkileri irde-lenmiştir.

I - İSRAF

A - Kelime Manası:

"İsrâf" kelimesi "S-R-F" kökünden türetilmiş, "ifâl" ölçüsünde bir mastardır. İfratta, ileri anlamda sınırı zorlama ve aşmada "إسراف" (isrâf); tefritte, normal çizginin gerisinde kalmada ise

"سرف" (seraf) kelimesinin kullanıldığı söylenmiş⁸ ise de dilciler her iki kelimenin de "herhangi bir fiilde veya bir şeyde haddi aşma; orta yollu davranmayı terk etme; mübah olan haddi -ifrat veya tefrit suretiyle- aşım mübah olmayana geçme" anlamına geldiğinde ittifak etmişlerdir. Bu anlamıyla kelimeler, "قصد" (kasd) yani "itidâlli, orta yollu davranma"nın zıddıdır.⁹ Mesela, "في الأمر" "İşte israf var." demek, "normal, makul olan ölçüyü aşma var" demektir.¹⁰

Kelimenin bir diğer manası da "iğfâl" yani "gafil, habersiz olma; ihmal etme; gereken önemi vermeme; farkında olmama; atlama; geçme; göz önüne almama"dır. Mesela, "مررتُ بكم ففسرْتُكم" sözünün manası "Size rastladım ama farkınızda olmadım." demektir.¹¹

Bir başka manası da "bir işte hata etmek; isabetsiz iş yapmak; yerli yerinde yapmamak"tır.¹² Cerîr(110/728[?])'in* Benî Ümeyye'yi methederken söylediği "ما في عطائهم من ولاسرف" / "Onların atıyyelerinde (ihsanlarında) ne başa kakma ne de israf var." şii-rinde kelime bu anlamda kullanılmış ve beyit "hak etmeyene ve-

8 Bk: et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an-te'vîli âyi'l-Kur'an*, nşr: Mahmud Muhammed Şâkir, Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire t.y. c. VII, s. 579.

9 Cevherî, İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh, Tâcu'l-luğa ve sihâhi'l-arabiyye*, thk: Ahmed Abdulğafûr Attâr, Mısır t.y. c. IV, s. 1373; İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, (thk. Abdusselâm Muhammed Harun), Kum t.y, c. I, s. 596; c. III, s. 153; er-Râğıb el-Esbahânî, el-Huseyn b. Muhammed, *el-Mufredât fi-ğaribi'l-Kur'an*, (nşr. Muhammed Ahmed Halefullah), İstanbul 1986, s. 337; ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Omer, *Esâsu'l-belâğa*, (thk. Abdurrahim Mahmûd), Beyrut t.y. s. 209; İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerram el-İfrikî, *Lisânu'l-'arab*, Beyrut-1410/1990, c. IX, s. 148; el-Firûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut-1407/1987, s. 1058; ez-Zebidî, es-Seyyid Muhammed Murtadâ (Murtaza), *Tâcu'l-'arûs*, Bingazi t.y. c. VI, s. 137; Mütercim Asım Efendi, Ebû'l-Kemal Ahmed, *el-Okyânûsu'l-basît fi-tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît* (Kâmûs Tercümesi), İstanbul 1304/1886, c. III, s. 614.

10 İbn Fâris, *Mu'cem*, c. I, s. 596; c. III, s. 153.

11 Cevherî, *Sihâh*, c. IV, s. 1373; İbn Fâris, *Mu'cem*, c. I, s. 596; c. III, s. 153; Zebidî, *Tâc*, c. VI, s. 137; Râğıb, *Mufredât*, s. 338.

12 Cevherî, *Sihâh*, c. IV, s. 1373; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1058; Mütercim Asım, *Kâmûs Terc.*, c. III, s. 614.

* Ayrıntı için bk: Tüccar, Zülfikar, "Cerîr b. Atıyye", DİA, İstanbul 1993, c. VII, s. 412.

rip müstahak olanı mahrum bırakmak suretiyle ihsanı verecekleri yerde hata etmezler.” şeklinde anlaşılmıştır.¹³

Kelime “cehl”, “cehalet; bilmeme, tanımama” anlamına da gelmektedir.¹⁴ “وقد سرفقتُ الشيء/سرفقته” (Bu) şeyi bilemedim.” demektir.¹⁵

Bu kelimeye “ضرارة” (darâvet) “bir şeye aşırı düşkünlük; istekli, iştahlı olmak” anlamı da yüklenmektedir ki bu mana, kelimeye ilk yüklenen “aşırılık” anlamına yakın bulunmuştur.¹⁶

İsraf yapan kimseye “müsrif, israf eden, aşırı davranan” denilir.

“إسراف” ve “سرف” ile anlamdaş bir başka kök lafız da “عدو” (adv) kelimesidir. “Bir şeyi aşmak; hak ve doğru olana aykırı davranıp onu aşmak, terk etmek; yetinilmesi gerekenden ileri gitmek” manalarına gelir.¹⁷ “Zulüm, haksızlık etmek” anlamı da vardır.¹⁸

“أعدى؛ اعدى؛ تعدى” (a’dâ; i’tedâ; te’addâ) fiilleri de aynı anlamlarda kullanılmaktadır.¹⁹ Râğıb el-İsfahânî (502/1108) bu kelimenin “aşırılık” anlamını şöylece tasnif etmiştir:

a- Kalple olanına “عداوة” (adâvet) ve “معاداة” (mu’adât) “düşman olmak ve düşmanlık beslemek” denilir;

b- Yürümede olunca “عدو” (adv) “koşma” adını alır;

c- Muamelede adaleti terk ve ihlal şeklinde olanı “عدوان” (udvân) ve “عدو” (adv) “zulüm, haksızlık” diye anılır;

d- Bir yerin, mekanın parçaları, cüzleri itibarıyla olur; bu da “عدواء” (udevâ) “engebe, pürüz, vb.” olarak anılır. “مكان ذو عدواء” terkinin manası “cüzleri/parçaları birbiriyle uyumlu olmayan, pürüzlü, engebeli arazi” demektir.²⁰

¹³ Cevherî, *Sihâh*, c. IV, s. 1373; Zebidî, *Tâc*, c. VI, s. 137; İbn Manzûr, *Lisân*, c. IX, s. 149.

¹⁴ Cevherî, *Sihâh*, c. IV, s. 1373; İbn Fâris, *Mu’cem*, c. III, s. 153; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1058; Zebidî, *Tâc*, c. VI, s. 137; Mütercim Asım, *Kâmûs Terc.*, c. III, s. 614.

¹⁵ Cevherî, *Sihâh*, c. IV, s. 1373; Zebidî, *Tâc*, c. VI, s. 137.

¹⁶ Cevherî, *Sihâh*, c. IV, s. 1373; İbn Fâris, *Mu’cem*, c. III, s. 153.

¹⁷ İbn Fâris, *Mu’cem*, c. II, s. 230; Râğıb, *Mufredât*, s. 489; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1688.

¹⁸ Firûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1688.

¹⁹ İbn Fâris, *Mu’cem*, c. II, s. 230; Râğıb, *Mufredât*, s. 489; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1688.

²⁰ Râğıb, *Mufredât*, s. 489.

"عدا فلان طوره" / "Falanca haddini aştı." demektir. İnsanların üzerine zulüm ve düşmanlıkla gidene de "العادي" (el-‘âdî) denilir.²¹

Bu açıklamalardan "isrâf" kelimesini Arap dilinde genel olarak "normal olanı bırakıp aşırılığa kaçma ya da normalin gerisinde kalma"yı ifade ettiği anlaşılmaktadır.

B - Terim Manası

İsraf kelimesi, kullanıldığı sözlük manasına/manalarına bağlı olarak çeşitli terimsel manalar kazanmıştır. Ancak, zaman içerisinde mâlî alandaki anlamıyla meşhur olmuştur.²² Bu itibarla terim manasına, geniş anlamdaki kullanılışları ve dar anlamdaki kullanılışı olarak iki ayrı başlıkta bakmak uygun olacaktır.

1. Geniş Anlamda Kullanılışı:

Bir kelimenin kullanıldığı yerlerde hal karinesine(durumun ve yerin verdiği ipuçlarına) ve sibat-siyak alakasına/bağlamına bakılarak, aynı konuyla ilgili ayetler bir bütün olarak irdelendiğinde hangi anlamlarda kullanıldığı tespit edilebilir. Zaten Kur’ân’ın bir kısmının diğer bir kısmının manasını açıklaması, tefsirde önemli bir ilkedir.²³ Aslında "vucûh ve nezâir" konusundaki eserler de bu ilkeden hareketle kelimelerin Kur’ân literatüründeki anlamlarını tespit ederek kaydetmiştir. "İsraf" kelimesine de bu ilkeler ışığında bakıldığında kazandığı anlamların geniş bir yer tuttuğu görülecektir. Başlıcalarını şöylece sıralayabiliriz:

a- Ulûhiyet Anlayışında İsraf=Şirk, Küfür ve İnkâr

"İsraf"ın Kur’ân’da kullanılmış olduğu terim anlamlardan birisi "şirk/Allah’a ortak koşma"²⁴, "inkar ve küfür"dür.

*Andolsun ki biz İsrail oğullarını o zillet verici azaptan kurtardık; Firavun’dan. Doğrusu o, müsriflerden/inkârcılardan büyüklük taslayan birisi idi.*²⁵ Yukarıdaki ayetlerden ikincisinin başında yer alan "من فرعون" ifadesinin başındaki kelime İbn Abbas’ın kıraatine göre, cer harfi "من" değil; soru ismi "من"dir ve buna göre

²¹ İbn Fâris, *Mu’cem*, c. II, s. 230.

²² Cevherî, *Sihâh*, c. IV, s. 1373; Râğıb, *Mufredât*, s. 337.

²³ Bk: ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî-ulûmi’l-Kur’an*, Kahire 1404/1984, c. II, s. 175; ez-Zehabi, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve’l-mufessirûn*, Kahire 1396/1976, c. I, s. 37.

²⁴ İbnu’l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû’l-Ferec Abdurrahman, *Nuzhetu’l-a’yuni’n-nevâzir fî-ilmi’l-vucûh ve’n-nezâir*, thk: Muhammed Abdulkerîm Kâzım er-Râdî, Beyrut 1407/1987, s. 364.

²⁵ Duhân, 44/30, 31; bk: Yûnus, 10/83.

mana “Kim bu Firavun?” demek olur; ayetin devamı da bu sorunun cevabı olur.²⁶

Mısır'da Kıptiler Firavun'un emriyle İsrail oğullarının doğan erkek çocuklarını öldürüyorlar, kız çocuklarına dokunmuyorlar²⁷; kendilerini de köle gibi kullanıyorlardı.²⁸ İnsan olduğunu ve yaratılmışlığını hesaba katmayarak *Firavun dedi ki: Ey ahali, ben kendimden başka size ait bir tanrı tanımıyorum...*²⁹ Bu iddiasını saltanat ve mülk iddiasıyla pekiştirerek Firavun kavminin içinde bağırdı ve dedi ki: *Ey kavmim, Mısır hâkimiyeti ve altımda akmakta olan şu nehirler benim değil mi? Görmüyor musunuz ha!*³⁰ Ulûhiyetteki ortaklık iddiasına devam ederek *Nihayet, (Firavun avenesini) toplayıp bağırdı ve dedi ki: Ben sizin en yüce rabbinizim.*³¹ Firavun'un bu yapıp ettikleri; kendisini kulluktan üstte gören “üluluk” kompleksi ve tanrılık iddiası şeklindeki aşırılıkları “isrâf” lafzıyla ifade edilmiş; bu aşırılığa da “şirk, ortak koşma” manası verilmiştir.³²

*Siz müsrif bir kavimsiniz diye Zikr'i (Kur'an'ı) size indirmeyi bir tarafa bırakıp vaz mı geçelim?*³³ ayetindeki “müsrifler” lafzı “dalâlette, sapıklıkta ileri gidenler”³⁴; “küfürde, inkarda ileri giden müşrikler”³⁵ olarak tefsir edilmiştir ki, ayetin akışından da buradaki maksadın “Kur'an'ı inkar” olduğu aşıkardır. Aynı şekilde (Yâsîn, 36/19) ayetindeki elçileri yalanlayan “müsrifler” de “dalâlette aşırı gidenler, kafirler, inkarcılar”dır.³⁶ (Enbiyâ', 21/9)'de helak edildiği bildirilen “müsrifler” de “peygamberin ge-

²⁶ Bk: Razi, *Mefâtihu'l-ğayb*, XVII, 248; ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Omer, *el-Keşşâf 'an-hakâiki't-Tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi-vucûhi't-te'vîl*, Beyrut t.y., c. III, s. 504.

²⁷ Bk: Bakara, 2/49; A'râf, 7/141; İbrâhîm, 14/6.

²⁸ Bk: Kasas, 28/4.

²⁹ Kasas, 28/38.

³⁰ Zuhruf, 43/51.

³¹ Nâzi'ât, 79/23, 24; bk: Elmalılı, *Hak Dini*, c. VIII, s. 5561.

³² Bk: Kurtubî, *el-Câmi'*, c. VIII, s. 370; c. XVI, s. 142; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XVII, s. 144; c. XXVII, s. 248; en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, İstanbul 1984, c. II, s. 173; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XV, s. 167; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 249.

³³ Zuhruf, 43/5.

³⁴ Nesefî, *Medârik*, c. IV, s. 113

³⁵ Bk: Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XV, s. 62; Elmalılı, *Hak Dini*, c. VI, s. 4266.

³⁶ Bk: Zemahşerî, *Keşşâf*, c. III, s. 318; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XXVI, s. 53, 54; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XV, s. 17; Nesefî, *Medârik*, c. IV, s. 5.

tirdiklerini yalanlayan, inkar eden müşrikler”dir.³⁷ (Tâhâ, 20/127) ayetinde dünyadaki ve Ahiretteki azabından bahsedilen kimse hakkında kullanılan “israf eden ve Rabbinin ayetlerine inanmayan” ifadesinde “Rabbinin ayetlerine inanmayan” kısmı “israf eden” ifadesini tefsir etmiş; manasını belirlemiştir.³⁸ Bu ayetteki “israf eden” terkinin anlamı da “şirk koşan ve küfreden; Kur’an’dan yüz çeviren ve ayetleri tasdik etmeyen; Allah’ın ayetlerini yalanlayan, inanmayan”dır.³⁹ Allah’ın peygamberlerini, ayetlerini, kitaplarını vb. yalanlamak “israf”tır ve bu bağlamdaki anlamı da “inkar ve küfür”dür.

“İnkâr, küfür” türünde, “haddi aşmak, ileri gitmek” anlamında “israf” ile anlamdaş diğer bir kelime de "غلو" (ğuluvv)’dür.⁴⁰ Kur’an-ı Kerim, Ehl-i Kitâb’ı bu anlamda uyarmış: *Ey Ehl-i Kitap, dininiz hususunda haddi aşmayın. Allah’a karşı gerçek olandan başkasını söylemeyin. Meryem oğlu Mesih İsa ancak ve sadece Allah’ın peygamberi, Meryem’e ilkâ ettiği/bıraktığı kelimesi ve O’ndan bir ruhtur. Artık Allah’a ve peygamberlerine inanın da «Üçtür.» demeyin. Kendiniz için bir hayır, bir iyilik olmak üzere bundan vazgeçin. Allah, sadece bir tek tanrıdır. O, kendisinin bir çocuğu olmaktan münezzehtir. Göklerde ve yerde bulunanlar O’nundur. Vekil olarak Allah yeter.*⁴¹ Bir başka ayette de *De ki: Ey Ehl-i Kitap, dininizde boşu boşuna haddi aşmayın. Bundan önce kendileri gerçekten sapmış ve birçoğunu da saptırmış; halen de dümdüz yoldan sapmış bir topluluğun hevalarına (dine aykırı meyllerine) uymayın.*⁴² buyurulmuştur. Onların Allah Teâlâ hakkında bu tarzda haddi aşmalarının, ileri gitmelerinin türünü belirleyen, bir başka ifadeyle bunlara anlamını veren Kur’ânî ifadeler ise; *Allah, Meryem oğlu İsa Mesih’in kendisidir, diyenler gerçekten inkar etmişlerdir/kâfir olmuşlardır...*⁴³; *Andolsun ki, «Allah, Meryem oğlu Mesih’in kendisidir.» diyenler gerçekten inkar etmişlerdir/kâfir olmuşlardır. Halbuki Mesih demiştir ki: Ey İsrail oğul-*

³⁷ Bk: Kurtubî, *el-Câmi’*, c. XI, s. 273; Nesefî, *Medârik*, c. III, s. 73; İbn Kesir, *el-Hâfız Ebû’l-Fidâ’ İsmail, Tefsîru’l-Kur’ani’l-Azîm*, İstanbul 1985, c. V, s. 327.

³⁸ Bk: Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, c. XXII, s. 132.

³⁹ Bk: Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, c. XXII, s. 132; Kurtubî, *el-Câmi’*, c. XI, s. 258; İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’an*, c. V, s. 318.

⁴⁰ Râğib, *Mufredât*, s. 547; İbn Fâris, *Mu’cem*, c. II, s. 300.

⁴¹ Nisâ’, 4/171. Ayrıntı için bk: Kurtubî, *el-Câmi’*, c. VI, s. 252 vd.

⁴² Mâide, 5/77. Ayrıntı için bk: Kurtubî, *el-Câmi’*, c. VI, s. 21 vd.

⁴³ Mâide, 5/17. Ayrıntı için bk: Kurtubî, *el-Câmi’*, c. VI, s. 119, 21 vd

ları! Benim de sizin de Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin. Çünkü, kim Allah'a eş koşarsa hiç şüphesiz Allah ona Cennet'i haram kılar ve onun barınağı Nâr'dır. Zalimlerin hiçbir yardımcıları da yoktur. «Allah, gerçekten için üçüncüsüdür.» diyenler kesinlikle inkâr etmişlerdir/kâfir olmuşlardır. Hâlbuki bir tek İlâh'tan başka hiçbir tanrı yoktur. Eğer söyleyip durdukları bu şeyden vazgeçmezlerse onlardan inkâr edenlere/kâfir olanlara çok acıklı bir azap mutlaka dokunacaktır.⁴⁴ âyetleri ve benzerleridir. Bu ayetlerin ifadelerinden onların İsâ (a.s.) hakkındaki bu aşırı görüşlerinin “inkâr ve küfür” olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Bunlardan anlıyoruz ki, Allah'ın peygamberlerini, kitaplarını, ayetlerini vb. kabul etmeme şeklinde tezahür eden “israf” sözünün karşılığı “inkâr, küfür”; “müsrif” kelimesinininki de “münkir, kâfir”dir. Birilerinin gerek kendisi ve gerek bir başkası hakkında ileri gidip “israf etmesi”, kulluk sınırını aşması, tanrılık iddiasında bulunması “şirk ve küfür”dür. Bunu yapanların sığınağının (!) Cehennem olacağı ise kesindir: ...ve müşrikler, onların Nâr ehli olduğunda hiçbir kuşku yoktur.⁴⁵

b- Yapılması Gerekene Aykırı Olma

Bu anlamıyla “israf” değişik şekillerde tezahür edebilmektedir:

ba. Söz, İş ve Davranışta İsrâf=Adaletsizlik/Zulüm:

Adalet, toplum hayatını ayakta tutan, toplumun ve ferdin her türlü hakkını garanti altına alan önemli dinamiklerdendir. Bir mağduriyet olduğunda devreye giren adalet sistemi, bunu önleyip hakkı yerine getirirken -bir şekilde- aşırılığa kaçmamalıdır. Zaten “adalet” kelimesinin kendisinde de aşırılığın zıddı olan “ifrat ve tefritin ortasını bulan müsavi, denk davranma”⁴⁶ manası vardır. Aynı kökten gelen “i'tidâl” de -ister nicelik ister nitelik olsun- ifrat ve tefritin arasında ortalama bir yol tutmadır. “Mu'tedil cisim” ne uzun ne kısa; “mu'tedil su” ne soğuk ne de sıcak olan, demektir.⁴⁷

Mesela, ...Kim zulmen/haksız yere öldürülmüşse biz onun velisine (mirasçısına) bir yetki vermişizdir. O da (katilin) öldürülme-

⁴⁴ Mâide, 5/72,73. Ayrıntı için bk: Kurtubî, *el-Câmi'*, c. VI, s. 249 vd.

⁴⁵ Mü'min (Gâfir), 40/43. Bk: Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XV, s. 317.

⁴⁶ Zebîdî, *Tâc*, c. VIII, s. 9.

⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisân*, c. XI, s. 433.

sinde **adaletsizlik etmesin** (فلا يُسرف)...⁴⁸ ayetinin ifadesince haksız yere öldürülen kimsenin mirasçılara verilen diyet (kan bedeli) ya da kısas isteme haklarından kısas tercih edildiğinde hak sahibinin aşırılığı yasaklanmıştır.

Buradaki israf, genel olarak kâtilden başkasının/başkalarının onun yerine öldürülmesi veya kâtille birlikte bir başkasının da öldürülmesi ya da öldürülen kâtilin cesedine müsle (burun vb. uzuvlarını kesme) yapılması olarak tefsir edilmiştir. Şöyle ki, câhiliye döneminde bir öldürme olayı olduğunda şayet öldürülenin (maktûl) kabilesi kâtilin kabilesine göre daha şerefli, daha güçlü ise veya kâtil -mesela- köle ise maktûlün ailesi onun öldürülmesini yeterli bulmaz; onun yerine kendi ölümlerine denk gördükleri bir başkasının/başkalarının öldürülmesini isterlerdi. Bazen de kâtilin yanında yakınlarından birisi daha öldürülürdü. Kimi zaman da kâtil kısâs olarak öldürüldükten sonra cesedine “müsle” yapılırdı. İşte bunların tümü israf/adaletsiz bulunmuş ve yasaklanmış, maktûle karşılık sadece kâtilin öldürülmesiyle adalet/orta yol uygulanmıştır.⁴⁹ Kur’an, maktûlün hakkını korumak adına yapılan bu israfı, adaletsizliği önleyerek insanların eşitliği ilkesine dayanan evrensel bir adalet anlayışını temin etmiştir. Bu uygulama diğer hukukî olaylara da örnek kılınarak aşırılık önlenip olması gereken şeyin icrası temin edilmiş olur.

bb. İnsan Tabiatına Aykırı Davranma:

Yüce Allah “insan”ı ihtiyaçlarını karşılamasına uygun bir fizik ortamında yaratmış ve eşyayı da onun için hazırlamıştır. Erdemli bir hayat sürmesi için de doğru olanla olmayanı, uygun vasıtalarla kendisine bildirmiştir.

*Ve semayı biz elimizle bina ettik. Doğrusu biz kudret, imkân sahibiyiz. Yeri de biz döşedik; ne güzel döşeyenleriz biz!*⁵⁰ Bu ifadeler göğün ve yerin ilâhî kudret eliyle insanın yaşamasına elverişli fizik şartlara ve imkânlarla sahip olarak yaratılıp yerleştirildiğini, düzenlendiğini bildirmektedir.⁵¹

⁴⁸ İsrâ’, 17/33.

⁴⁹ el-Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu’l-Kur’an*, thk: Muhammed es-Sâdık el-Kamhâvî, Beyrut 1405/1985, c. V, s. 24; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 448; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, c. XX, s. 203; Kurtubî, *el-Câmi’*, c. X, s. 255; Neseî, *Medârik*, c. II, s. 313; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’an*, c. V, s. 71.

⁵⁰ Zâriyât, 51/47,48.

⁵¹ Bk: Kurtubî, *el-Câmi’*, c. XVII, s. 52.

De ki: Allah'ın kulları için çıkardığı ziyneti, temiz ve hoş rızıkları kim haram etmiş? De ki: Onlar dünya hayatında iman edenler içindir; Kıyamet günü ise yalnızca onlara mahsustur. İşte, biz ayetleri ilim ehli olanlar için böylece tafsil ederiz.⁵² İnsanoğlunun dünyanın güzelliklerinden, nimetlerinden yararlanması tabii bir sonuçtur. Mantikî düşünce bunun böyle olmasını uygun bulur. Ayet de ilke olarak dünya nimetlerinden, güzelliklerinden yararlanmanın kullara mübah kılındığını beyan etmektedir. Dinen yasaklanmış olmaması ve israf edilmemesi kaydıyla yiyecek, içecek, giyecek vb. nimetler ve zevk unsuru güzellikler dünya hayatında inananlara ve onların yanında tüm insanlara sunulmuştur. Kıyamet günü ise bunlar inananlara tahsis edilmiş, özellikle ve yalnızca onlara verilmiştir.⁵³ Zaten dünyanın güzelliklerine insanın meyli de vardır; bu onun mayasına konulmuştur: *Kadınlara, oğullara, yüklerle biriktirilmiş yığın yığın altın ve gümüşe, bakımlı atlara, (davar, sığır ve deve cinsinden) hayvanlara ve ekinlere olan ihtiraskârâne sevgi insanlar için bezenip süslenmiştir. Bunlar, dünya hayatının geçici faydasıdır. Oysaki Allah, dönüp varılacak yerin tüm güzelliği O'nun katındadır.*⁵⁴ Ancak, yararlanayım derken bunlara takılıp kalmamak, gereğinden fazla değer vermemek; dönüp varılacak ebediyet yurdunda, Allah katındaki güzellikleri bunlara feda etmemek öğütlenmektedir.⁵⁵ Bu cümleden olmak üzere, sunulan nimetler ve güzellikler içerisinde yaşadığı hayatın istenilen nitelikte olması için ilkeler verdiğini *Sonra da ona kötülüğü de sakınmayı da ilham etmiş olan(a yemin olsun ki)*⁵⁶ nazm-ı celiliyle bildirmiştir. Öğrettiği değerlere göre yaşamının ve bunlara aykırı davranmanın sonucunu da *Onu (nefsini) tertemiz yapan kesinlikle umduğuna ermiş; onu (günahlarla) kaplayıp örten de mutlaka ziyana uğramıştır.*⁵⁷ buyurarak peşinen belirtmiştir. İslam'ın öngördüğü ilkeli hayat, olması gerekenin ne gerisinde kalmayı ne de aşırı gitmeyi uygun bulur; o, ifrat ve tefrit yolunu

⁵² A'râf, 7/32.

⁵³ Ayrıntı için bk: Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XVII, s. 195 vd; Elmalılı, *Hak Dîni*, c. III, s. 2153 vd.

⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/14.

⁵⁵ Ayrıntı için bk: Kurtubî, *el-Câmi'*, c. IV, s. 28 vd; Elmalılı, *Hak Dîni*, c. II, s. 1051.

⁵⁶ Şems, 91/8. Ayrıntı için bk: Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XX, s. 75 vdd; Elmalılı, *Hak Dîni*, c. VIII, s. 5857 vdd.

⁵⁷ Şems, 91/9, 10. Ayrıntı için bk: Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XX, s. 76 vd; Elmalılı, *Hak Dîni*, c. VIII, s. 5860 vdd.

kapayan dengeli, aşırılıktan arınmış bir davranışı öngörür ve bunu da -bir şekilde- pratik misallerle insanlara sunar:

Enes b. Mâlik (r.a.)'tan rivayet edildiğine göre, üç kişi Peygamber (a.s.)'ın hanımlarının evlerine, Peygamber'in ibadetini sormak üzere geldiler. Kendilerine anlatıldığında da azımsar gibi oldular ve dediler ki: "Biz nerede, Peygamber nerede! Onun geçmiş ve gelecek günahları kesinlikle bağışlanmıştır." Onlardan birisi; "Bana gelince" dedi, "mutlaka geceleri hep namaz kılacağım." Diğeri, "Ben de sene boyunca oruç tutacağım; hiç oruçsuz olmayacağım." dedi. Diğeri de, "Ben de kadınlardan uzak yaşayacağım; hiç evlenmeyeceğim." dedi. Bu sırada Hz. Peygamber çıkageldi ve buyurdu ki: *Siz şöyle şöyle söylüyorsunuz. Bana gelince, yemin olsun ki ben sizin Allah'tan en çok korkunuz ve O'na karşı en takvâli olanınızım. Fakat ben oruç tutarım da tutmam da; (gece-leri nafîle) namaz da kılarım, uyurum da; kadınlarla da evlenirim. Kim benim sünnetimden yüz çevirirse benden değildir.*⁵⁸ Aynı şekilde, Rasûlullah (a.s.) dünyadan el-etek çekmekten, evlenmekten ve bu maksatla hadımlaş(tır)maktan menetmiştir.⁵⁹ Allah Teâlâ, *Ey iman edenler, Allah'ın size helal kıldığı tertemiz şeyleri (kendinize) haram kılmayın ve **israf da etmeyin/haddi de aşmayın**. Şüphesiz Allah haddi aşanları sevmez. Allah'ın size rızık olarak verdiği şeylerden, helal ve tertemiz olarak yiyecek ve içecek olduğunuz Allah'tan korkun.*⁶⁰ buyurarak kullarına -tabiri caizse- kraldan fazla kralcı olma yolunu kapatmış; bu yollu tefritten men etmiştir.

İnsan tabiatına aykırılık, ifrat arz eden davranış biçimlerinden bir başka boyuta örnek de Lût (a.s.)'ın kavminin cinsel tatmin yoludur. Kur'an-ı Kerim müteaddit ayetlerde bu kavmin insan tabiatına, yaratılışına aykırı eşcinselliklerinin kendi peygamberleri tarafından ayıplanışını; normal yolu önererek kötülüklerinden vazgeçirmek için verdiği mücadeleleri; azapla tehdit edilmelerine rağmen vazgeçmemelerini; hatta bu konuda Peygamber'i alaya almalarını; helak edilişlerini vb. uzun uzadıya anlatmaktadır.⁶¹ Onların yaratılış kanunlarına aykırı sapıklıkları da

⁵⁸ el-Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Nikâh, 1. Ayrıntı için bk: *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, trc: Mehmed Sofuoğlu, İstanbul 1987, c. XI, s. 5158, dn. 2.

⁵⁹ Bk: *Buhârî*, Sahîh, Nikâh, 8.

⁶⁰ Mâide, 5/87, 88.

⁶¹ Mesela bk: Kamer, 54/33-39; Şu'arâ, 26/160-175...

“isrâf” lafzıyla ifade edilmiş ve dolayısıyla böylesi fiiller reddedilmiştir.⁶²

bc. İbadette, Kullukta İtidali Terk Etme:

İhtiyaçların tatmininde olduğu gibi kulluğun tezahürü olan her türlü ibadette de israftan, aşırılıktan kaçınmak tavsiye edilmiştir. Zaten işin temelinde ibadet olarak insanın takatini, gücünü aşan aşırı teklifler yüklenmemiş; tabiatına uygun yükümlülükler verilmiştir. *Allah hiç kimseye gücünün yettiğinden başkasını asla yüklemez...*⁶³ ve *...Allah size kolaylık diler; O size zorluk istemez...*⁶⁴ ayetleriyle bu ilke tesbit edilmiştir. Hz. Peygamber'in ümmetine tavsiyesi de aynı doğrultuda olmuştur:

Câbir b. Abdillâh'ın anlattığına göre Hz. Peygamber bir kayanın üzerinde namaz kılmakta olan birisine rast geldi. Mekke cihetine doğru bir yere gitti; bir süre orada kaldı ve geri geldi. Dönüşte o adamın hala namaz kılmakta olduğunu gördü. Bunun üzerine durdu, ellerini bağladı ve buyurdu ki: *Ey insanlar! Dengeli davranmanızı tavsiye ediyorum.* Bunu üç kere tekrarladı ve devam etti: *Emin olun ki, siz usanmadığınız sürece Allah usanmaz.* buyurdu.⁶⁵ Açıkça anlaşılacağı üzere burada kast olunan nâfile olarak yapılan ibadetlerdir. Rasûlullah (a.s.)'ın bu sözleri, bu tür ibadetlerde de ortalama, dengeli davranmak noktasında insanları uyarı niteliğindedir. Bu anlamda gece namazının dahi, insanların altından kalkamayacağı gerekçesiyle tahfif edildiği Kur'an'ın beyan ettiği hususlardandır.⁶⁶

Abdullah b. Amr b. el-Âs (r.a.), Rasûlullah (a.s.) bana: *Abdullah! Senin mi gündüzleri oruç tutmakta, geceleri namaz kılmakta olduğun bana bildirildi ?* dedi. Ben de: “Evet, ya Rasûlallah, öyle.” dedim. Buyurdu ki: *Öyle yapma! Bazen tut, bazen de tutma. Gecelerin namaz da kıl, uyu da. Çünkü senin üzerinde cesedinin hakkı vardır; senin üzerinde gözünün hakkı vardır; senin üzerinde eşinin hakkı vardır; senin üzerinde ziyaretçilerinin hakkı vardır. Her ay üç gün oruç tutman sana yeter. Şüphesiz senin için her bir*

⁶² Bk: A'râf, 7/81.

⁶³ Bakara, 2/286. Ayrıntı için bk: Elmalılı, *Hak Dini*, c. II, s. 997.

⁶⁴ Bakara, 2/185.

⁶⁵ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid b. Abdillâh b. Mâce el-Kazvîni, *es-Sunen*, İstanbul 1981/1401, Zühd, 28.

⁶⁶ Bk: Müzzemmil, 73/2-4 ve 20. Ayrıntı için bk: Elmalılı, *Hak Dini*, c. VIII, s. 5424 vd; s. 5437 vd.

haseneye (güzel amel) on katı sevap vardır. Bu da tüm sene orucu demektir. “Ya Rasûlallah, ben daha fazlasını yapabilirim.” dedim. Rasûlullah: O halde en fazla Davud (a.s.) orucu gibi tut, ondan fazla da tutma. buyurdu. “Allah’ın peygamberi Davud (a.s.)’in orucu ne kadar idi?” deyince *Senenin yarısıdır,* buyurdu. (Hadisi rivayet eden Ebû Seleme diyor ki:) Abdullah yaşlandıktan sonra hep şöyle der dururdu: “Keşke Nebî (a.s.)’in bahşettiği ruhsatı, kolaylığı kabul etmiş olsaydım.”⁶⁷

Bir defasında Rasûlullah (a.s.) yayık yayılıyormuş gibi aceleyle taşınan bir cenazeye tesadüf etmiş; *İtidalle, sükûnetle taşıyınız,* buyurarak⁶⁸ din kardeşlerine yapmakta oldukları son görevlerinde de müslümanları acelecilik gibi bir aşırılıktan men etmiştir.

İslâm’ın önemli şiarlarından olan cemaatle namaza giderken dahi itidal tavsiye edilmiş; aceleci davranıp vakarı ve sükûneti bozmak hoş karşılanmamıştır. Peygamber (a.s.): *Ezani işittiğinizde sekinetle ve vakarla namaza doğru yürüyünüz; koşmayınız. Yetiştığınız kadarını imamla kılınız, yetişemediğiniz kısmını da kendiniz tamamlayınız.*⁶⁹ buyurmuştur.

Hız. Peygamber, her şeyde olduğu gibi abdest ve gusül maksadıyla suyu kullanırken de israftan, lüzumsuz miktarda kullanmaktan kaçınırdı. O (a.s.) abdestte ve gusûlde gereği kadar su kullanırdı. Duruma göre uzuvlarını bir, iki, üç defa yıkayarak abdest alırdı; azami yıkama sayısı üçtü ve bu onun abdesti olmuştur. Osman b. Affân (r.a.) organlarını üçer kez yıkayarak abdest alır, bunun Rasûlullah (a.s.)’in abdesti olduğunu söylerdi.⁷⁰ Abdest alırken Sa’d (b. Ebî Vakkâs)’a rastlayan Hız. Peygamber onun fazla su kullandığını görünce **Bu ne israf!** buyurmuştur. Sa’d’in: Abdestte de israf olur muymuş? demesi üzerine: *Evet,*

⁶⁷ Buhâri, *Sahîh*, Savm, 54. Hadis mecmualarının muhtelif kitaplarında bu ve benzeri rivayetleri bulmak mümkündür.

⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Musned*, İstanbul 1982/1402, c. IV, s. 406.

⁶⁹ Buhâri, *Sahîh*, Ezan, 21; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. II, s. 237, 238, 239, 270, 460, 529; en-Nesâi, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Sinan b. Bahr el-Horasânî, *es-Sunen*, İstanbul 1981/1401, İmâmet, 57; İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Ebî Âmir el-Asbahî, *el-Muvatta’*, İstanbul 1981/1401, Salât, 4. Not: Bu hadisin değişik kaynaklardaki metinleri arasında -az da olsa- lafız farklılıkları bulunmaktadır.

⁷⁰ Bk: Buhâri, *Sahîh*, Vudû’, 1, 5, 23, 24, 25, 50.

*gürül gürül akan bir nehrin başında bile olsan.*⁷¹ diye karşılık vermiştir. Burada ayrıca nimet bol dahi olsa gereği kadar kullanmayı tavsiye ve israfı alışkanlık haline getirmekten men sadesinde önemli bir eğitim verildiği de gözden kaçmamaktadır.

bd. Hissî İlişkilerde İtidali Terk Etme:

Hissî konularda da aşırılıktan kaçınmak ahlâkî bir tavsiye olarak yer almıştır. Aşırı, dengesiz duygusallıktan uzak olabilme –kanaatimizce- akıl ve ruh sağlığı, sağlam bir sinir yapısına sahip olma ve mantıklı düşünüp yerinde kararlar verebilme açısından önemlidir. Ya da, böyle sağlam ve sağlıklı bir yapıya sahip olanlar bu konuda da dengeli olabilirler.

Bir ayet-i kerimede: *Umulur ki Allah sizinle, içlerinden bazıları ile birbirinize düşmanlık göttükleriniz arasında bir sevgi hâsül eder. Allah sonsuz kudret sahibi, çok yarlıgayıcı ve çok merhametlidir.*⁷² buyurulmaktadır. Bu, düşmanlıkta bile dengeyi kaçırmamak; fevrî çıkışlardan ve aceleci kararlardan uzak, akılcı bir davranışla her halde uzun vadeli hesap yaparak, önünü ardını düşünerek davranmak gerektiğinin ifadesidir.

Bir hadis-i şerifte: *Dostunu ölçülü sev; belki bir gün sevmediğin birisi oluverir. Nefret ettiğin birilerine karşı da ölçülü davran; muhtemeldir ki bir gün dostun oluverir.*⁷³ buyurulmaktadır. Bundan maksat insanlara karşı hep şüpheli bir tutum takınmak değil; olayları ve ilişkileri aşırılıktan uzak, dengeli bir değerlendirmeye tabi tutarak karar vermeyi ilke edinmek olmalıdır.

Eşyanın her türlüşüne olan ilgide dengeli yaklaşım ilkesi geçerli bir yol olarak önerilmiştir. Farklı nesne ve hususlara tatbiki mümkün olabilecek bu ilkeye gerekçeyi de âyet-i kerimeler şöylece koymaktadır: *...Olur ki bir şeyi sevmesiniz; hâlbuki o sizin için hayır(lı)dır. Olur ya, bir şeyi de seversiniz; ama o da sizin için*

⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. II, s. 221; İbn Mâce, *Sunen*, Tahâret(t), 425. Not: Mesela, İbn Mâce'de tahâret kitabının 48. bâbının adı "Abdestte kasd/dengeli olma ve onda aşırılığın mekrûh olduğu bâbı"dır.

⁷² Mumtahine, 60/7. Ayrıntı için bk: Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XVIII, s. 58; Elmalılı, *Hak Dini*, c. VII, s. 4903.

⁷³ et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra es-Sulemî et-Tirmizî, *es-Sunen*, İstanbul 1981/1401, Edeb, 60; el-'Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ' ve muzîlu'l-İlbâs 'amme'stehera min'el-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs*, Beyrut 1408/1988, c. I, s. 53 (Ayrıntı için buraya bk.); el-Kâdî 'İyâd, *eş-Şifâ bi-tarifi hukûki'l- Mustafâ*, y.y.-t.y., c. I, s. 60.

şer(li)dir...⁷⁴ ve ...Olabilir ki bir şey sizin hoşunuza gitmez ama buna rağmen Allah onda pek çok hayır, iyilik yaratmıştır.⁷⁵ Dolayısıyla, bu hususlarda sonuç itibariyle uygun olan da orta yolu takip, itidali ve dengeli davranıştır.

c- Kişinin Kendisi Aleyhine İsrافی = Günah İşleme/Günahkarlık:

"أسرف على نفسه" fiili ve "على" cer harfiyle inşa edilen "أسرف على نفسه" terkihi "günah işlemek" olarak tevcih edilmiş⁷⁶; Zemahşeri de bu manayı, kişinin isyankarlığa dalıp ileri gitmek suretiyle kendisi aleyhine aşırı davranması, anlayışına bağlamıştır.⁷⁷ Bu yapı, şu ve şu günahlar... diye her türünü sayıp dökmek yerine, her tür günahı ve taksirâtı kapsamına almada, kullanılabilecek diğer kelimelerden belki de daha câmi' bir ifade olacağından; böylece her tür ve boyuttaki kusur ve günah sahibine -tövbe etmek şartıyla- umut ve dönüş kapısı açacağından özellikle bu ifade kullanılmış da olabilir.⁷⁸

*De ki: Ey günaha dalmış olan kullarım! Allah'ın rahmetinden umut kesmeyin. Çünkü Allah, günahları tümüyle bağışlar. Şüphesiz O öyle ğafûr ve öyle rahîmdir.*⁷⁹ meâlindeki bu ayet, Hz. Peygamber'in dilinden bir müjde olarak tüm insanlara sunulmuştur. Ayetin sebab-i nuzûlüyle ilgili olarak, küfür ve inkârcılıktan kâtiliğe sayısız günaha batmış Mekke'li müşrikler⁸⁰, baskı altında zorla dinlerini değiştiren Ayyâş b. Rabîa ve arkadaşları⁸¹, Hazma (r.a.)'ın kâtili Vahşi⁸² olmak üzere farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak ayetin asıl amacı, tövbe ile O'na yönelmek ve teslim olmak şartıyla⁸³, her türden günahkar insanı, başka üçüncü birisini a-

⁷⁴ Bakara, 2/216.

⁷⁵ Nisâ', 4/19.

⁷⁶ İbnu'l-Cevzî, *Nuzhe*, s. 364; Elmalılı, *Hak Dîni*, c. VI, s. 4133.

⁷⁷ Zemahşeri, *Keşşâf*, c. III, s. 403.

⁷⁸ Krş: İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, c. VII, s. 97 vd.

⁷⁹ Zumer, 39/53.

⁸⁰ Bk: el-Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Neysâbüri, *Esbâbu'n-nuzûl*, nşr: Mustafa Deyb el-Buġâ, Beyrut 1408/1988, s. 307; Elmalılı, *Hak Dîni*, c. VI, s. 4133; Râzî, *Mefâtihu'l-ġayb*, c. XXVII, s. 4; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XV, s. 268; Zemahşeri, *Keşşâf*, c. III, s. 403 vb.

⁸¹ Bk: Vâhidî, *Esbâb*, s. 306; Elmalılı, *Hak Dîni*, c. VI, s. 4134; Râzî, *Mefâtihu'l-ġayb*, c. XXVII, s. 4; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XV, s. 267; Zemahşeri, *Keşşâf*, c. III, s. 403 vb.

⁸² Aynı eserler, aynı yerler.

⁸³ Bk: Zumer, 39/54.

raya koymadan doğrudan Rabbinin huzuruna getirip umutsuzluk girdabından kurtararak düzel(til)miş bir psikoloji ve yüksek/yükseltilmiş bir morale sahip kılmaktır. Bu noktada ayet, “sebebin hususiliğine mananın umumiliğinin tercih edilmesi” kuralınca her dönemin insanına hitabeden, her durumda işlerliğini sürdüren, olumsuz durumdan olumlu sonuç elde etmeyi sağlayan kalıcı bir ilke olmaktadır.

Uhud savaşı esnasında cereyan eden bazı nâhoş olaylar üzerine indirilen ayetlerle⁸⁴ müslümanlar uyarılmıştır. Bu arada, geçmiş peygamberlerin tâbileri olan; düşman karşısında gevşeyip zaaf göstermedikleri, teslimiyete meyletmedikleri, her şeye rağmen ayak diredikleri, kendilerinden kaynaklanan bir aşırılık/israf ya da tembellik veya eksiklik olmadığı halde yine de Allah yolunda başlarına bir sıkıntı gelince ondan dolayı bağışlanmalarını isteyen bir takım seçkin kullar model gösterilmiş ve onların ağzıyla bir dua öğretilmiş, *Onların söyledikleri, «Rabbimiz, bizim günahlarımızı ve işlerimizdeki israfımızı bağışla, ayaklarımızı sabit kıl; böylece bizi kâfirler güruhuna karşı muzaffer eyle!» demekten başka bir şey olmamıştır.*⁸⁵ buyurulmuştur. Olaya bağlı olarak, ayet-i kerimedeki “ذنوب/ günahlar”, “mutlak anlamda küçük-büyük her tür günah”; “isrâf” da içeriğindeki “ifrat” anlamından dolayı “büyük günahlar” olarak tefsir edilmiştir.⁸⁶ Ancak geniş perspektiften bakıldığında ayette her tür işteki ifrat veya tefrit yollu aşırılıktan nasıl dönüş yapılacağına eğitimi ve yöntemi verildiği görülmektedir. Buna göre ayette insana, gerek ekonomik savurganlıktan gerek başka her tür işteki ifrat ve tefritten, aşırılıklardan, taksirattan vs. dolayı önce hatalarını bilerek tövbekar olması; sonra da sebat ve başarı dilemesinin uygun düşeceği öğretilmiş olmaktadır. Ebû Musa el-Eş'arî (r.a.), Peygamber (a.s.)'dan bu manada şu hadîs-i şerîfi/duayı rivayet etmiştir: “Rasûlullah, *Rabbim, bana hatamı, cehlîmi, işimdeki aşırılığımı ve benden daha iyi bildiğin şeylerimi bağışla...* diye dua ederdi.”⁸⁷ Bu dua da Hz. Peygamber'in bu husustaki doğrudan, uygulamalı eğitimi ve öğretimi olmaktadır.

⁸⁴ Bk: Âli İmrân, 3/142-148.

⁸⁵ Âli İmrân, 3/147.

⁸⁶ Bk: Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. VII, s. 271 vd; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. IX, s. 28; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. IV, s. 231.

⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmi'*, c. IV, s. 231; bk: Müslim, *Sahîh*, Zikir, Dua ve Tevbe, 70.

d- Hakkı Olmayı Yeme Şeklindeki İsrâf = Haram İşleme:

"...ولا تأكلوها إسرافاً وبداراً أن يكبروا..."⁸⁸ ayetinde geçen "isrâf" kelimesini bazı müfessirler "haram işlemek" olarak tefsir etmişlerdir.⁸⁹ Ayetin meâli şöyledir: *Yetimleri, nikah çağına ermelerine kadar gözetip sınavın. O zaman onlarda bir rüşd hissettiniz mi derhal mallarını kendilerine verin. Büyüyecekler de ellerine alacaklar diye onları **haram olarak** (إسرافاً) tez elden, alelacele **yemeyin**. (Vasilerden) kim zengin/ihtiyaç sahibi değil ise tenezzül etmesin; kim de fakir/ihtiyaç sahibi ise o da örfe göre bir şey yesin. Mallarını kendilerine teslim ettiğinizde de karşılarında şahit bulundurun. Tam bir hesap sorucu olarak Allah yeter. Bu istikametteki tefsire göre "velinin ya da vasinin yetim malını yeme" fiili "haram" sıfatıyla nitelendirilmiştir. Taberî de, "onların mallarını israf olarak yemeyin, demek; Allah onu yemeyi size mübah kılmadı, demektir."⁹⁰ diyerek buradaki "israf" kelimesinin "haram"ı ifade ettiğini açıklamaktadır. Bu mananın bağlamına uygunluğuna bakmak, mananın isabetliliğinin sağlamasını yapmak için konuyla ilgili diğer ayetleri sıralamak yerinde olacaktır:*

*Yetimlere (rüşd çağına gelince) mallarını teslim edin. **Temizi murdara (helali harama) değiştirmeyin**. Onların mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin. Çünkü bu büyük bir günahtır.*⁹¹

*Doğrusu, yetimlerin mallarını yiyenler karınlarına sırf bir ateş yemiş olurlar ve onlar çılgın bir ateşe (Cehennem'e) gireceklerdir.*⁹²

*Yetimin malına, rüşdüne erinceye dek en güzel olandan başka bir yolla yaklaşmayın...*⁹³

*"Erginlik çağına erişinceye kadar yetimin malına, en güzel olan suretin dışında sakın yaklaşmayın. Ahdi, sözü de yerine getirin; çünkü ahit sorulacaktır."*⁹⁴

Ayetlerde geçen anahtar kelimelere sırayla irdeleyerek bakarsak "temizi murdara, pis olana değiştirmek"; "büyük bir günah"; "karınlarına sırf bir ateş yemek"; ceza olarak "çılgın bir ateşe girmek"; "yaklaşmamak" ifadelerinin ağırlığı kendisini hissettir-

⁸⁸ Nisâ', 4/6.

⁸⁹ İbnu'l-Cevzî, *Nuzhe*, s. 363.

⁹⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. VII, s. 580.

⁹¹ Nisâ', 4/2.

⁹² Nisâ', 4/10.

⁹³ En'am, 6/152.

⁹⁴ İsrâ', 17/34.

mektedir. Bu durumda, yetimin malını yemekteki "israf" lafzının "haram" anlamında tevcih ve tefsiri yerindedir. Ayetlerdeki söz konusu ağır ifadeler âlimleri bu tercihe yönlendirmiştir.

Sözü edilen ayet ilke olarak yetim malının yenilmesinin haramlığına ve yasaklığına delalet etmektedir. "Yetim büyüyüp temyiz çağına erer de malının tasarrufunu eline alır diye, vesayeti sana verilmiş olan yetim malını acilen yemeye kalkışma!", denilmektedir. Haram işlemeyi önleyici erdemlilik ilkesini koyan ayetle ihtiyaç sahibi olmayan vasînin tenezzül etmemesi emredilmiş; ihtiyaç sahibi fakir olan vasîye de örfe uygun tarzda yemesi öngörülmüştür. Ölçü olarak "ihtiyaç miktarı" sınır konulup fazlası caiz ve mübah bulunmamıştır. Hatta fakir olan vasînin ancak borç olarak yiyebileceği, eli bollaşınca da ödeyeceği; aksi takdirde malın sahibi olan yetimle helalleşmesi gerektiği şeklinde bir çözüm getirilmiştir.⁹⁵

e- Hüküm Değiştirme Şeklindeki İsrâf = Helali Haram, Haramı Helal Kılma:

Hüküm koyma Allah Teâlâ'nın ve O'nun ruhsat verdiği ölçüde de Peygamberi'nin hakkıdır; kulların bu hususta inisiyatif kullanma hakları yoktur. Buna aykırı bir davranış usûle, temel ilkeye aykırı bir aşırılıktır. Mesela;

Allah (c.c.), örtülmesi gereken yerlerini kapatmaları ve giyinip süslenmeleri maksadıyla insanoğlu için elbise yarattığını bildirmekte ve örtünmelerini emretmektedir.⁹⁶ Yaratıcı tarafından uygun bulunan; fitrî ve tabiî olan budur. Ancak, değişik kişilerden nakledildiği üzere, câhiliye döneminde Araplardan bazıları - kendilerince- sahibine hürmet olsun diye, erkekler gündüzün ve kadınlar da geceleyin olmak üzere Beyt-i Haram'ı çırılçıplak tavaf ediyorlardı.⁹⁷ Gerekçeleri ise günah işlemiş oldukları elbiseler içerisinde Allah'a ibadet etmemektir. Ya da onlar böyle tavaf etme-

⁹⁵ Bk: Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. VII, s. 579; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. I, s. 502; Elmalılı, *Hak Dini*, c. II, s. 1293; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. IX, s. 190; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. V, s. 40. Tartışmaların ayrıntısı için bk: Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. VII, s. 574 vdd; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. V, s. 34 vdd; Cassâs, *Ahkâm*, c. II, s. 338 vdd.

⁹⁶ Bk: A'raf, 7/26.

⁹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XII, s. 389; Vâhidî, *Esbâb*, s. 189 vd; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. VII, s. 189;

leri sonucunda, elbiselerini soyunup çıkardıkları gibi günahlarından sıyrılıp çıkacakları şeklindeki bir uğura inanıyorlardı.⁹⁸

Yine câhiliye Arapları (Benî ‘Âmir⁹⁹) haccettikleri günlerde ancak kifâf-ı nefis edecek kadar yerlerdi, yağlı şeyler de yemezlerdi. Bununla da haclarına ta‘zîm etmeyi hedeflerler, öyle itikat ederlerdi. Müslümanlar, biz bunu yapmaya daha da hak sahibiyiz, dediler. Söz konusu ayet bu sebeple inzal buyuruldu.¹⁰⁰

Hatta câhiliye ehli Allah Teâlâ'nın deve, sığır ve davarın karındaki bazı şeyleri, kulağı yirilmiş hayvanları ve azat edilmiş hayvanları kendilerine haram kıldığı inancındaydılar.¹⁰¹

Hak Teâlâ insanları ve inananları bu sıkıntılardan ve aşırılıklardan kurtarmak için: *Ey Âdemoğulları, her bir mescide vardığınızda ziynetlerinizi alın (giyinin). Yiyin, için; fakat **israf etmeyin/helali haram kılmayın. Çünkü O, müsrifleri/helali haram kılanları sevmez.***¹⁰² buyurmuştur. Böylece hangi niyet ve maksatla olursa olsun; hangi çeşit ibadet için olursa olsun çıplaklığın haram olduğu; ibadet esnasında belirli ölçüler dahilinde giyinmenin farz olduğu hükme bağlanmıştır. Ayrıca, Şâri‘ Teâlâ'nın Kur'an'da yasak kılmadığı, Rasûl'ü vasıtasıyla haram diye nitelmediği güzel ve temiz yiyecek ve içeceklerden yemeyi ve içmeyi mübah/caiz kıldı. Kendisinin yasak/haram kıldıkları dışındaki şeyleri haram kılma aşırılığından men ederken¹⁰³ helal nimetleri yememekle de haccın yüceltilmiş olmayacağını belirtti.¹⁰⁴

Tâvûs'un açıklamasına göre, Allah onlara ipekli ve süslü kumaşlardan elbiseler giyinmelerini emrediyor değildir; ifadelerden bu sonuç çıkmaz. Çünkü onların her biri Kabe'yi çıplak tavaf ediyor, bunu da ibadetin bir parçası, bir şartı gibi algılıyordu. Allah bunu yasaklamıştır.¹⁰⁵

⁹⁸ Cassâs, *Ahkâm*, c. IV, s. 205; Zemahşeri, *Keşşâf*, c. II, s. 76.

⁹⁹ Zemahşeri, *Keşşâf*, c. II, s. 76.

¹⁰⁰ Zemahşeri, *Keşşâf*, c. II, s. 76; Elmalılı, *Hak Dîni*, c. III, s. 2153; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XIV, s. 62; Vâhidî, *Esbâb*, s. 191.

¹⁰¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XIV, s. 62.

¹⁰² A'raf, 7/35.

¹⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XII, s. 389; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, c. III, s. 403.

¹⁰⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XIV, s. 62.

¹⁰⁵ Zemahşeri, *Keşşâf*, c. II, s. 76.

Ayetteki “yiyiniz, içiniz” kavlı-şerifi mutlaklıdır; tüm zamanları ve durumları, bütün yiyecekleri ve içecekleri kapsamaktadır. Buna göre tüm zamanlarda, tüm yiyecek ve içeceklerde “ibâha/helal ve caiz olmak” asıldır. İstisnası, mübah olmadığı ayrıntılı delille belirtilen ve hakkındaki bu hükmü de aklın desteklediği şeylerdir. Çünkü faydalı olan şeylerde temel ilke “helal olma”dır.¹⁰⁶

Hülâsa, Allah'ın helal kıldığını haram; haram kıldığını da helal kılma şeklinde cereyan eden her bir haddini aşma eylemi de israf kavramına dâhildir; hiç kimseye böyle bir hak ve yetki verilmemiştir.

2. Dar Anlamda Kullanılışı:

Yukarıda dile getirilen çeşitli manaları bulunmakla birlikte “israf” kelimesi anıldığında akla gelen ilk anlam, bugün geçerli olan infâkta/harcamada yapılan israf manasını teşkil etmektedir. Bu yüzden burada öncelikle “infâk” kelimesinin ekonomi dilindeki manalarına göz atmak yerinde olacaktır:

“Infâk” kelimesi, dilimizde bir ekonomi terimi olarak kullanılan şekliyle, “bitmek, tükenmek” anlamına gelen “N-F-K” fiilinin “ifâl” kalıbından mastarı olup bu konudaki kullanımıyla “harcamak, bitirmek, tüketmek” manasına gelir. “النَّفَقَةُ”/“en-Nafaka” da “bitirilen, tüketilen şey” demektir.¹⁰⁷ “أنفقَ المالَ” cümlesinin anlamı “Malı sarf etti, harcadı.” demektir. “النَّفَقَةُ”/“en-Nafaka” da “insanın ailesi ve kendisi için sarf ettikleri”dir.¹⁰⁸ Bundan hareketle “أنفقَ” “النَّفَقَةُ” sözü “Kişi ailesine harcadı.” anlamındadır.¹⁰⁹ Dilimizde daha çok bu son manada kullanılmakta olup “nafaka” “yiyecek parası, geçimlik”; infâk da “nafaka verip geçindirme, besleme”dir.¹¹⁰

Kur'an'da “infâk” kelimesinin günümüzdeki ekonomik anlamıyla özel manada aile için harcamayı; genel manada da aile dışındakiler için harcamayı ifade ettiğinden biz de konuyu iki ayrı başlık altında dile getirmeyi uygun bulduk.

¹⁰⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XIV, s. 62; ayrıca bk: Cassâs, *Ahkâm*, c. IV, s. 207.

¹⁰⁷ İbn Fâris, *Mu'cem*, c. II, s. 571; İbn Manzûr, *Lisân*, c. X, s. 357; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 468; Râğıb, *Mufredât*, s. 765 vd.

¹⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, c. X, s. 358.

¹⁰⁹ Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 468.

¹¹⁰ Devellioğlu, *Osmanlıca Lûgat*, s. 521, 952.

a- Aileye Harcamada Savurganlık:

Hayatın devamlılığı için, kişinin örfe göre kendisinin ve ailesinin ihtiyacını, zarurî olan şeyleri temin ve tedarik etmesi boyununun borcudur. Ebû Hureyre (r.a.)'ın rivayetinde Rasûlullah (a.s.): *Allah: «Ey âdemoğlu, sen infak et; ben de sana infak edeyim.» buyurdu*, demiştir.¹¹¹ Hz. Peygamber yine *Bakmakla yükümlü olduklarıyla başla.*¹¹² buyurmuş; kişinin ev halkına yaptığı harcamanın -niyete bağlı olarak- lehine, sadaka sevabıyla kaydedileceğini belirtmiştir.¹¹³

Ancak, insanın -kendisine bırakılacak olursa- taleplerinin sonu gelmez; bir sınırdan da durmaz. Allah Teâlâ, bir ölçü koymak, bir sınır getirmek sadedinde, seçkin kullarının örnek davranışlarını sıralamasında: *Onlar ki, harcadıklarında **israf etmezler/aşırıya kaçmazlar, cimrilik de etmezler; harcamaları ikisi arasında ortalama olur.***¹¹⁴ buyurarak bu konudaki ilkeyi, onların şahsında, akıcı bir üslupla dile getirmiştir.

İsrâf'ın manalarıyla ilgili açıklamalar yukarıda geçmişti. Ayette geçen ikinci anahtar lafız "ولم یقتروا" ya gelince; lafzın kökü olan "القتر" kelimesinin sözlük anlamı "geçim darlığı, fakirlik"tir. Fiil olarak kullanıldığında "قتر؛ أقتر؛ قتر" kalıplarının hepsinin anlamları da aynı olup "harcamada sıkma; ailesine harcamasını daraltma, azaltma; pintilik etme; cimri davranma" vb. anlamlara gelmektedir ve israf'ın zıddıdır.¹¹⁵

Ayetteki diğer anahtar söz, israf'ın ve pintiliğin ortasını ifade de kullanılan "قوام" kelimesi ise sözlük anlamıyla "iki ucun dengeli ve orantılı olmasını sağlayacağından dolayı iki şey arasındaki denge, muvazene, denge noktası" olmaktadır.¹¹⁶ Kâmûs'ta bu, "yaşanabilecek miktar"¹¹⁷ olarak ifade edilmektedir.

¹¹¹ Buhâri, *Sahih*, Nafakât, 69.

¹¹² Aynı eser, aynı yer.

¹¹³ Aynı eser, aynı yer. Not: Peygamber (a.s.)'in kendi uygulamalarından örnekleri de burada bulabiliriz.

¹¹⁴ Furkân, 25/67.

¹¹⁵ Râğib, *Mufredât*, 592 vd; İbn Manzûr, *Lisân*, c. V, s. 70 vd; Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XXIV, s. 109; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XIII, s. 74; Nesefî, *Medârik*, c. III, s. 175.

¹¹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. III, s. 100; Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XXIV, s. 110; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XIII, s. 74; Elmalılı, *Hak Dîni*, c. V, s. 3613.

¹¹⁷ Firûzâbâdi, *Kâmûs*, s. 1487.

“Kurtubî, ayetin eğitici yönüne dikkat çekerek ayette, dinen mübah olan ve Hakk'a itaat sayılan yerlere harcama yapılmasının öğretildiğini belirtmektedir. Ona göre söz konusu ayette Allah Teâlâ, aileyi ziyan edecek derecede har vurup harman savurmayı; ya da tam tersine aileyi aç ve açıkta bırakacak derecede cimri davranıp çok katı bir biçimde eli-sıkı davranmamayı; bilakis en güzel yöntem olan dengeli harcamayı emretmektedir. Bu noktada ailenin yapısı; aile fertlerinin sayısı, sabırlılığı, ailenin gelir seviyesi vb. göz önünde bulundurulmalıdır. “İşlerin en hayırlısı, en iyisi ortalama, dengeli olanıdır.”¹¹⁸ Ancak, denge noktasında insanlar farklı noktadadırlar. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber Hz. Ebû Bekir'e tüm malını sadaka olarak dağıtma izni verirken başkalarına bunu yaptırmamıştır. Çünkü bu, dindeki sabır ve sebatına nisbetle, ona göre dengeli bir davranış iken başkalarına göre öyle değildi¹¹⁹, diyerek dengenin tutturulmasında esas alınacak aslı öğelere ve olgudaki izafiliğe işaret etmiştir.

İsrâf, boyutunun tespiti cidden zor; hem maddî hem psikolojik hem ahlakî hem toplumsal -ve hatta evrensel- açıdan bakılması gereken; özel ve genel durumuyla toplumun ve ferdin hayat standardını göz önünde bulundurarak düşünmek ve ona göre bir sınır çizmek uygun düşecek bir konudur. İslam literatüründeki sarf ilkesine göre harcama üçe ayrılmaktadır: zaruret olarak yapılan, ihtiyaç olarak yapılan ve zevk (tahsînî) olarak yapılan harcamalar. Ölmeyecek kadar yemek gibi, zaruri olan harcama yapılmazsa yaşamak mümkün olmaz. Doyacak kadar yemek gibi, ihtiyaç oranındaki harcama yapılmazsa güçlük çekilir. Mükellef bir sofrâ misali, zevk olan ölçüdeki masraf yapılmazsa güzel olmaz. Fertlerin de toplumların da kendi kazançlarına göre bu basamaklardan bir çizgisi vardır. Ancak, ister zaruret olsun ister ihtiyaç olsun ister zevk olsun; faydasız, muzır, gayr-i meşrû yerlere, şeylere yapılan harcamalar istisnasız herkes için israftır. Allah'ın bazı kulları ihtiyaç içerisinde kıvranıp çabalarken daha fazla nimetten faydalanmak da zevk olmaktan çıkar, israf kategorisine dâhil olur. Yalnız, hayır ve menfaat sağlayacak yerlere, yatırımlara yapılacak harcamalar tüketim sayılmayıp üretim olduğundan israfâ girmez. Bu anlayış dâhilinde kulluğu becerebilen gerçek müminler yararsız ve hayırsız şeylere harcama yapmazlar;

¹¹⁸ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, c. I, s. 391.

¹¹⁹ Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XIII, s. 73.

gerekli yerlerde de kısmazlar; iktisadî ve dengeli bir harcama çizgisi takip ederler.¹²⁰ Bu ifadeler gereken davranış biçimini yeteri kadar dile getirmekte; ilke olarak bencil davranmamak; ister ihtiyaç ister zevk, atılan her adımda çevredeki herkesin durumunu göz önünde bulundurarak hareket etmek gerektiğini; ancak toplumun geneline iyilik getirecek olan harcamalarda -imkân nispetinde- israf yönlü bir kaygıya yer olmadığını açıklamaktadır.

*Kibirilenmeden ve israf etmeden yiyeceğiniz, içeceğinizi, giydiğiniz ve sadaka verdiğiniz. Şüphesiz Allah, kulunun üzerinde nimetini görmeyi sever.*¹²¹ buyuran Peygamber (a.s.) yeme-içmenin yanında sadaka vermeyi teşvik ederken işin tehlike boyutunu; maddî tehlike olan israf etmeyi ve manevî/psikolojik tehlike olan böbürlenmeyi, büyülenmeyi de yasaklamıştır. Bu anlamda İbn Abbas (r.a.)'ın da "İki şey; israf ve kibir günahları sana bulaşmadığı sürece helalden istediğini ye, istediğini giyin."¹²² dediği nakledilir. Dünya nimetlerinden yararlanırken, bolluk ve rahatlık içinde yaşarken ölçü aşılmamalı, aşırı gitmemelidir. Helalinden de olsa bu mekruhtur; zira kibirlenmeye sebep olabileceği öngörülmüştür.¹²³

b- Sadaka Vermede Ölçüyü Kaçırma

Bir toplumun durumunun iyi ya da kötü olması genel bir keyfiyettir; belli kesimin iyi olması ya da kötü olması, durumun tümüyle iyi olması veya toptan bozuk olması şeklinde algılanamaz, değerlendirilemez. Burada toplumun geneline bakılmalı; kesimler arasında bir denge tutturulmaya çalışılmalıdır. Genel olarak iyiliği yakalamaya gayret edilmelidir ki bir uzlaşma, genel bir hoşnutluk sağlanabilsin; sosyal tansiyon dengede tutulabilsin.

İslam'ın toplumda dengeleri tutturabilmek için koyduğu ilkelere birisi de "vermek"tir. Bu, emredilmiş ve de "hak" olarak nitelenmiştir: *Akrabaya, yoksula ve yolda kalmışa hakkını ver.*¹²⁴ Önceki ayetlerde ebeveynlere iyilik tavsiyesinden vb. sonra Allah Teâlâ bu ayette de diğer akrabalara vermeyi emrediyor. Hatta Ebû Hanîfe, akrabalar yoksul ve kazanmaktan da aciz ise-

¹²⁰ Bk: Elmalılı, *Hak Dîni*, c. V, s. 3613.

¹²¹ Bk: Buhârî, *Sahîh*, Libâs, 77; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. II, 182; İbn Mâce, *Sünen*, Libâs, 3605; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, c. III, s. 403.

¹²² Bk: Buhârî, *Sahîh*, Libâs, 77; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. VII, s. 191; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, c. III, s. 402; Nesefî, *Medârik*, c. II, s. 50.

¹²³ Bk: Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XXIV, s. 109.

¹²⁴ İsrâ', 17/26. "Hak" ile ilgili tartışmalar için bk: Cassâs, *Ahkâm*, c. IV, s. 175 vdd.; c. V, 21.

ler, kişi de varlıklı ise ebeveynine ve çocuklarına yaptığı gibi onlara da nafaka vermesi gerektiği görüşündedir.¹²⁵ Akrabalık hakkı söz konusu olunca bunun sadece maddi ihtiyaçlarla sınırlı olmadığı; karşılıklı sevgi, sıla-i rahim (akrabalık ilişkilerini koruyup gözetme), iyi muamelede bulunma, darlıkta ve genişlikte ülfeti sürdürme, dayanışma vb. hususları kapsadığı da ayetten anlaşılan şeylerdir. Akranın yanında, akşamdan sabaha geçineceği bir şeyi olmayan yoksula ve yolcuya da zekâtтан, sadakadan hakkının verilmesi emredilmiştir. Ayette kullanılan objeler ve ifadeler, “hak” kavramının içerisine ihtiyaç durumuna göre her tür yardımın ve mâlî desteğin dâhil olduğunun delili kabul edilmektedir.¹²⁶

Vermenin de bir şekli, bir oranı, bir dengesi olmalıdır. Bu ilke sayesinde mevcut potansiyel korunacak, verme imkânının devamlılığı sağlanacak; aksi ise veren ve alan tarafların uzun vadede mahrumiyetlerine sebep olacaktır. İşte bu dengeyi tutturmak için verme emrinin hemen akabinde: **Saçıp savurma/har vurup harman savurma.**¹²⁷ buyurulmuştur.

Ayetin manasını daha iyi anlamak için burada kullanılmış olan “تَبْذِيرٌ/tebzîr” kelimesinin irdelenmesi gerekmektedir. Kelime, “بذر/bezr” kökünden türetilmiş “tefîl” kalıbında bir mastardır.

“Bezr” kelimesi, isim olarak, “ziraat için ayrılan, ekilen hububat”tır ki buna “tohum” denir. Kelime, fiil olarak da “tohumu dağıtıp ekmek, taneyi dağınık şekilde toprağa saçmak” manasındadır, “tebzîr” de aynı anlamdadır.¹²⁸ “Tanenin toprağı yarıp çıkması”na¹²⁹ ve bitkinin toprağı yarıp “ilk çıkan”ına da “bezr”¹³⁰ denilir. “بذر الكَلَامِ بَيْنَ النَّاسِ/Sözü insanlar arasında yaydı, ifşa etti” demektir.¹³¹

¹²⁵ Bk: Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 446.

¹²⁶ Bk: Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 446; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XXVI, s. 53, 54; Kurtubî, *el-Câmî'*, c. XV, s. 17; Neseî, *Medârik*, c. IV, s. 5.

¹²⁷ İsrâ', 17/26.

¹²⁸ Cevherî, *Sihâh*, c. II, s. 587; İbn Fâris, *Mu'cem*, c. I, s. 114; Râğîb, *Mufredât*, s. 52; İbn Manzûr, *Lisân*, c. IV, s. 50; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 444; Zebîdî, *Tâc*, c. III, s. 35; Mütercim Âsım, *Kâmûs Terc.*, c. II, s. 149; Devellioğlu, *Osmanlıca Lûgat*, s. 1255.

¹²⁹ Mütercim Âsım, *Kâmûs Terc.*, c. II, s. 149.

¹³⁰ Firûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 444; İbn Manzûr, *Lisân*, c. IV, s. 50.

¹³¹ İbn Manzûr, *Lisân*, c. IV, s. 51.

İbn Manzûr'a göre kelimenin esas anlamı "فَرَّقَ/dağıtmak, saçmak"tır.¹³² Râğıb'a göre ise aslı "tohumu saçma ve dağıtma"dır. İstiâre yoluyla "malını ziyan eden kimse" için kullanılmıştır. Zira "saçmak", saçılan şeyin akıbetini bilmeyen açısından bir ziyandır.¹³³

Söz konusu bilgiler kelimenin sözlükte "bir şeyi dağıtmak; yaymak; saçmak; darmadağın etmek"¹³⁴ anlamında olduğunu göstermektedir.

Harcamada israfı, ifratı ifade etmek için özellikle bu kelime kullanılmıştır¹³⁵; bu maksat söz konusu olduğunda kelime, "mal ve varlığı ifsat etmek, telef etmek, ziyan etmek, savurganca harcayarak dağıtıp zayi etmek" terim manasını ifade etmektedir. Bunlardan hareketle "رَجُلٌ يَبْذَرُ" denilir ki "israfla ve ifsatla harcayan savurgan adam" demektir.¹³⁶ Türkçe'deki "har vurup harman savurma"¹³⁷ deyimini, kelimenin Kur'an'daki terim manasıyla tam bir mutabakat arz etmektedir.

Bir yoruma göre israf, Allah rızasına aykırı harcamadır. O'na yakınlığı hedefleyen ise israf olmaz. Bu anlamda denilmiştir ki: Birisi, israfa hayır yoktur, dedi. Bunu işiten diğeri de, hayırda israf olmaz, karşılığını verdi.¹³⁸ Mücâhid de bu istikamette konuşmuş; "Birisi, Allah'a itaat uğruna Ebû Kubeys dağı kadar altın harcasa, israf değildir. Allah rızasına aykırı olarak bir sâ' bile harcaması israftır." demiştir.¹³⁹ Başkasının malını harcamak da israf sayılmıştır¹⁴⁰ ki herhalde sahibinin izni ve rızası olmayan mal kastedilmiştir.

İlgili ayetin devamında bu yasağı delecek olanların hallerinin vahameti gözler önüne serilerek: **Saçıp savuranlar kesinlikle**

¹³² İbn Manzûr, *Lisân*, c. IV, s. 50.

¹³³ Râğıb, *Mufredât*, s. 52.

¹³⁴ İbn Fâris, *Mu'cem*, c. I, s. 114; Râğıb, *Mufredât*, s. 52; İbn Manzûr, *Lisân*, c. IV, s. 50; Zebîdî, *Tâc*, c. III, s. 35; Mütercim Âsım, *Kâmûs Terc.*, c. II, s. 149.

¹³⁵ İbn Manzûr, *Lisân*, c. IX, s. 148.

¹³⁶ Cevherî, *Sihâh*, c. II, s. 587; İbn Manzûr, *Lisân*, c. IV, s. 50; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 444; Zebîdî, *Tâc*, c. III, s. 35; Mütercim Âsım, *Kâmûs Terc.*, c. II, s. 150.

¹³⁷ Devellioğlu, *Osmanlıca Lûgat*, s. 1255.

¹³⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. III, s. 100; Nesefî, *Medârik*, c. III, s. 174.

* Şer'î dirheme göre 2.917 kg. örfisine göre 3.333 kg. gelen bir ölçek.

¹³⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XXIV, s. 109; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XIII, s. 72-73.

¹⁴⁰ Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XIII, s. 73.

şeytanların kardeşleridirler.¹⁴¹ buyurulmuştur. Ayetteki “şeytanların kardeşleri” ifadesiyle savurganlık edenler şeytanlara benzetilmişler; aynı kategoriye dahil edilmişlerdir ki, bu benzetme kötölemenin, yermenin en uç noktası olmaktadır. *Halbuki şeytan Rabbine karşı son derece nankördür.*¹⁴³ Çünkü o, kendisine verilen imkanları yeryüzünde fesada, bozgunculuğa, Allah yolundan saptırmaya harcamıştır. Savurganlık yapan da kendisine verilen nimetleri, bu şekliyle Allah Teâlâ'nın razı olacağı şekilde ve yerlerde harcamadığından şeytan gibi nankör olmaktadır.¹⁴⁴ Bu benzetme, çok iğneleyici bir yerme olduğu kadar da şiddetli, çetin bir tehdit ifadesidir.

Bir başka ayet-i kerimede Allah Teâlâ bazı nimetlerini sıraladıktan sonra yine hakkının verilmesini isteyerek *Çardaklı ve çardaksız bağları; tatları farklı farklı hurmaları ve ekinleri; birbirine benzeyen ve benzemeyen zeytinleri ve narları yaratan, yetiştiren O'dur. Meyve verdiklerinde meyvesinden yiyeceğin ve hasat günü, toplandığı gün de onun hakkını verin; fakat israf etmeyin. Çünkü O, müsrifleri asla sevmez.*¹⁴⁵ buyurmuştur. Rızkın mutlak sahibi, gerek emekleri karşılığında gerek emekleri geçmeden vermiş olduğu nimetlerden yararlanmalarını kullarına helal kılmış; hemen peşinden de hasat edince hakkını, öşrünü vermeyi emretmiştir.¹⁴⁶ Ancak, yerken de verirken de israfı, aşırılığı yasaklamıştır: ne tamamını kendisi yiyecek ne de tamamını dağıtacak; orta yolu tutacak ki, Allah'ın hiç de sevmediği müsrifler sınıfına girmesin.

İster olması gerekenin üzerindeki fazlalık şeklinde ölçüyü aşma/ıfrat, ister gerisinde kalmak/tefrit suretiyle olsun, ihşanda doğru olan oranı, dengeyi tutturamamak israftır.¹⁴⁷ Her ikisi de aşırılıktır. Birisi vermede haddi aşmaktır, diğeri ise vermeme

¹⁴¹ İsrâ', 17/26.

• Arapça'da -kardeş ve baci anlamına gelen- “أخ” ve “أخت” kelimeleri kabile, din, sanat, karşılıklı ilişki, sevgi vb. herhangi bir açıdan ortak yanları olanlar için istiâre yoluyla kullanılan kelimelerdir. Yine aynı şekilde, bir şeyle sürekli beraber olana da bu kelimeler vasıtasıyla isimler verilir, mesela; hep cömert olan insana “أخو الجود والكرم”; sürekli yolculuk yapana “أخو السفر” denilir. Bk: Râğûb, *Müfredât*, s. 13; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XX, s. 193.

¹⁴³ İsrâ', 17/26.

¹⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XX, s. 193.

¹⁴⁵ En'am, 6/141.

¹⁴⁶ Ayrıntı için bk: Kurtubî, *el-Câmi'*, c. VII, s. 98 vdd.

¹⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XII, s. 176.

aşırılıktır.. Ancak daha çok olması gerekenin üzerindeki fazlalık israf olarak bilinmekte ve daha çok böyle tezahür etmektedir. Ayet de böyle bir olayın akabinde nazil olmuştur. Nakledildiğine göre Sâbit b. Kays b. Şemmâs, topladığı hurmaların tümünü dağıtmış, ev halkına hiçbir şey bırakmamış; bunun üzerine de bu ayetle Allah Teâlâ kullarını uyarmıştır.¹⁴⁸ Hz. Peygamber de *Sadaka vermede aşırı giden, onu vermeyen kimse gibidir.*¹⁴⁹ buyurmuştur. Bu beyana göre, bu konudaki ifrat ve tefritin ahlâkî statüsü ve sevap açısından konumu aynı olmaktadır. Doğru olan, önce ailenin payı ayrılacak; geriye kalandan dağıtılacaktır. Görüldüğü üzere gerek bu konuda gerek başka konularda, aşırılığın tüm cinsleri ve türleri, hiçbir ayırım yapılmadan yasaklanmıştır.¹⁵⁰

Hesapta olmayan aksilikler nedeniyle, başa bir iş gelip verirken gayr-i ihtiyarî veremez olunabilir. Böyle durumlar için Allah, sorumlulukları üstlenilmiş olanların moralinin bozulmamasını sağlamak açısından: *Olur ya, Rabbinden umduğun bir rahmeti aramak bahanesiyle o müstahak olanlardan sarf-ı nazar etmek durumunda kalırsan o zaman da onlara güzel bir söz söyle!*¹⁵¹ buyurmuştur. Bu itibarla, varlık ve kudret avantajını elinde bulunduranların tepeden bakar bir tavırla ihtiyaç sahiplerinden yüz çevirme, onları mahrum bırakma hakları yoktur. Ancak, kendilerine bir darlık arız olur da onlardan uzak durma mecburiyeti ortaya çıkarsa o zaman da Allah'tan bir rahmet, bir rızık, ihtiyaç sahiplerinin imdadına koşmayı sağlayacak bir imkân kapısı açmasını niyaz ederken onların da gönlünü hoş tutmak; merhamet ifadesi olarak güzel sözler sarf etmek, gönül alıcı vaatlerde bulunmak hoş bir davranış olacaktır.¹⁵² Bu ince davranış ve gönül alma, basit görünse de hem ferdî ahlak hem de sosyal yapının sağlamlığını idame açısından çok önemlidir.

¹⁴⁸ Bk: Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XIII, s. 214; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, c. III, s. 343; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. VII, s. 110; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 56.

¹⁴⁹ Tirmizî, *Sunen*, Zekat, 19.

¹⁵⁰ Bk: Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XII, s. 176 vd; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XIII, s. 214 vd; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, c. III, s. 343; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. VII, s. 110 vd; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 56; Nesefî, *Medârik*, c. II, s. 37; Elmalılı, *Hak Dîni*, c. IV, s. 2070.

¹⁵¹ İsrâ', 17/28.

¹⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XX, s. 194; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, c. V, s. 66; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. X, s. 248 vd; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 447; Nesefî, *Medârik*, c. II, s. 312.

Eli ensesinde kelepçeli olduğundan kendi eliyle bir şey yapamayan birisine benzetilen eli-sıkı cimrinin tefriti ile elinde avucunda ne varsa aç-açık kalacak derecede tümünü dağıtan müsrifin/müfritin hallerinin sanki zihinde canlandırılması sağlanarak dengeli davranma eğitimi hedeflenmiş; **Elini boynuna kelepçeli tutma; onu tümünden de yayıp açma.**¹⁵³ buyurulmuştur. Bir çok konuda olduğu gibi burada da Rasûlullah'ın şahsında ümmetine hitap edilmiştir. Her bir huyun iki aşırı ucunda olduğu gibi “verme”nin de uçları yerilmiş, dolayısıyla orta yol/iktisatlı davranma telkin edilmiştir. Burada yerilen huy “verme” değil ifrata kaçan israf yollu vermedir.¹⁵⁴

İki aşırı uçta dolaşmanın sonucu -leff-u neşr-mürettep* tarzında- *Yoksa yerilmiş ve güçten-kuvvetten düşmüş olarak kalakalırsın.*¹⁵⁵ ifadesiyle dile getirilmiştir. Eğer kişi cimrilik ederse hem Allah hem de kulları tarafından yerilir. Vermediği için insanlar onu kötülerler ve uzaklaşırlar. Aksini yapar, elde-avuçta hiçbir şey bırakmayacak kadar dağıtırsa dizlerinin dermanı kesilmiş birisi gibi güçsüz, tâkatsiz, aciz kalır; israfı sebebiyle Allah tarafından yerilir. Muhtaç olan, filana verdi de beni ihmal etti, vs. diye; varlıklı da, geçimini ayarlamaktan aciz kaldı da rezil oldu, diye kınar. Çoluk-çocuğu sıkıntıya soktuğu, eli-kolu bağlı kaldığı için de kendi kendine sitemkâr olur. Bütün bu ilâhî uyarıları ve temsilleri iyi değerlendirip orta yolu tercih ve takip etmelidir.¹⁵⁶

Fahrettin Râzî, ayette geçen “مَحْسُور/güçten-kuvvetten düşmüş” kelimesiyle ilgili olarak şunları naklediyor; “Araplar bu kelimeyi dermanı kesildiğinden yürümekten aciz kalan deve için kullanır. Malının ve nafakasının tümünü harcayan kimse, biniti yürümekten aciz düştüğü için yolundan kalan kimseye benzer.

¹⁵³ İsrâ', 17/29.

¹⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XX, s. 195; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'an*, c. V, s. 67; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. X, s. 251; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 447; Neseî, *Medârik*, c. II, s. 312.

* Daha geniş bilgi için bk: İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'an*, V, 67. Not: Leff-u neşr, bir çeşit söz simetrisi sanatıdır. Ayrıntı için bk: Muallim Naci, *İstilahat-ı Edebiye edebiyat terimleri*, nşr: Alemdar Yalçın-Abdülkadir Hayber, t.y.-y.y. s. 120; Tâhir'ül-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, nşr. K. Edip Kürkcüoğlu, İstanbul-1973, s. 90; Karaalioğlu, Seyit Kemal, *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, İstanbul-1969, s.409.

¹⁵⁵ İsrâ', 17/29.

¹⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XX, s. 195; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. X, s. 250; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 447; Neseî, *Medârik*, c. II, s. 313.

Çünkü belli miktarda bir mal insanı ayın ya da senenin sonuna kadar taşıyıp götürecektir bir binit gibidir. Nitekim deve de insanı taşır ve menziline ulaştırır. Şayet bu deve yürümeden kalırsa kişi yolun yarı yerinde aciz ve şaşkın kala-kalır. İnsan da, aynı şekilde, aylık ihtiyacı olan miktarı o ayın ortasında bitiriverirse aciz ve şaşkın ortada kalır. Kim böyle yaparsa idareyi becerememesi ve geçiminin önemli noktalarında akılcı davranmayı ihmal etmesi sebebiyle kendi ailesi ve ihtiyaçlarına bakması gerekenler tarafından yerilmeye maruz kalır.”¹⁵⁷ diyor.

C - İsrafın Pratik Yansımaları

İsrafın fert, ülke ve dünya bazında değerlendirilmesi gereken bir dert olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Onunla savaş da buna göre yapılmalıdır. İsrafa konu olan şeylerin en başında yer alan yeme-içme vb. bazı belli konular ile ilgili olarak kaynaklarımızda yer alan bilgilerden bazıları aşağıda verilmiştir. Kayıt altına alınamayanlar bir yana, çeşitli kaynaklardan elde edilmiş günümüze ait kaydedilebilmiş -sınırlı miktardaki- bilgilere bakıldığında dahi konunun önemi ve durumun vahameti görülecektir.¹⁵⁸

- Yetişkin bir insanın günlük 2.800 kaloriye ihtiyacı vardır; dünya nüfusunun % 75'i bunun altında gıda almaktadır.

- Dünya Su Konseyi, 22 Mart'ı Dünya Su Günü ilan etmiştir. Konseyin verdiği bilgiye göre yeterli içme suyundan yoksun insan sayısı 1.5 milyar; sağlıklı suya hasret insan sayısı 2.3 milyar; suyla ilgili hastalıklardan ölen insan sayısı yılda 7 milyon kişidir.

- Dünya Ekonomik Forumu'nun (Aralık-2004'te) yaptığı araştırmaya göre otuz ülke arasında en müsrifi Türkiye'dir. Ferdî israfta;

a) Evlerdeki enerji israfı % 35'i bulmakta;

b) Musluklardan damlayan suyla yılda 20 trilyon TL. heba olmakta;

c) Her yıl ekmek israfından 30 trilyon TL. kaybetmekteyiz.¹⁵⁹

- ATO (Ankara Ticaret Odası)'nın 2004 yılı verilerini yansıtan raporuna göre Türkiye'nin yıllık ekmek harcaması 7 milyar \$

¹⁵⁷ Bk: Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XX, s. 195.

¹⁵⁸ Bu tür bilgiler genel olarak inter-net ortamından değişik sitelerden elde edilmiştir.

¹⁵⁹ Bk: Paksu, Mehmet, “*Ekmek İsrafı ve İman Bilinci*”, Tercüman, 26.01.2005.

tutmaktadır. Bunun 1 / 10'u; yani yıllık 700 milyon \$, günlük 1.9 milyon \$ israf edilmektedir. Yani günlük ekmek üretimi 120 milyondur ve her gün 12 milyon tane ekmek boşa gitmekte, ziyan edilmektedir.

Bu israfta İstanbul başı çekmekte; günlük 500.000-1.000.000 ekmek ziyan edilmektedir. Bu ilimizde Halk Ekmek'ten ucuz ekmek almak isteyenlerin sayısı da 500.000 civarındadır.

Bu türden israfın %70'i de toplu yemek yenilen yerlerde olmaktadır.

- Türkiye Bütçesi'nin ¼'ü her yıl çöpe gidiyor. Kaynakların her yıl dörtte birini israf sebebiyle çöpe atan Türkiye'nin, bu probleminin çözümünü bulmak için 40 Sivil Toplum Örgütü, 17 Şubat tarihinde Hilton Otelinde yapılan, 2004-Türkiye İsrâfı Önleme ve Verimlilik Yılı Deklarasyonu ile 2004'ü "İsrâfı Önleme ve Verimlilik Yılı" ilan ettiler.

- Milli Prodüktive Merkezi'nin 18 Mart 2004 günü yapılan 43. Genel Kurulu, 2004 yılının "İsrâfı Önleme ve Verimlilik Yılı" olarak değerlendirilmesini kararlaştırdı.

- Bir ton kağıt elde etmek için 16-17 adet olgun ağaç kesmek gerekiyor. Bir ton gazete kağıdı geri kazanılabilirse sekiz çam ağacı kesilmekten kurtuluyor. Bir ton kağıt üretilirken 365 metreküp su kirletiliyor. Ülkemizde yılda yaklaşık bir milyon ton kağıdın gereksiz yazışmalarda kullanıldığını okumaktayız.

- İZODER (Isı, Su, Ses ve Yangın Yalıtımcıları Derneği)'nin raporunda da 2004 yılında izolasyonsuzluk sebebiyle 3 milyar \$ kayıp olduğu ve çevre kirliliğinin de devam ettiği belirtilmektedir. Verilen bilgiye göre izolasyonun inşaata eklediği girdi ise %5-7 olmaktadır.

- United Nations Information Centre-Ankara kaynaklı bir bilgiye göre New York, Paris ya da Londra'da doğan bir çocuk, ömrü boyunca ortalama, gelişmekte olan bir ülkede doğan elli çocuktan daha fazla tüketmekte, israf etmekte ve kirlenmektedir.

Bu az sayıdaki örnekler bile hayatîyet noktalarını etkilediği açıkça görülen bu soruna tüm dünyanın ortak bir bakış ve tavırla çözüm aramasının gerekli olduğunu; bunun sadece belli kesimin derdi olarak kalamayacağını göstermeye yeterlidir.

Önce "israf" kategorisine dahil edilen maddî-manevî, her tür ve boyuttaki aşırılıkların pratikteki sonuçlarını düşünelim; fert ve

toplum, hatta tüm dünyalılar olarak karşı karşıya bulunduğumuz sevimsiz manzarayı, bu olumsuzlukların sergilediği çirkin görüntüleri göz önüne getirmeye, sonuçtaki vahameti hayal etmeye çalışalım. Sonra bir de bu olumsuzlukların eritildiği, yok seviyesine indirildiği bir dünyayı düşlemeye çalışalım; güzellikler içinde güzellikler... Artık bunlardan sonra Kur'an'ın bu konuyu ısrarla vurgulamasının, Rasûlullah (a.s.)'in hassasiyetinin ne kadar yerinde olduğunu daha iyi anlayıp kavrayacak ve hak vermekten başka yol bulamayacağız.

Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, nesnesi ve konusu ne olursa olsun israf anormal, dengesiz bir ruh yapısının göstergesidir ya da israf ruhen anormalleşmeye ve dengesizleşmeye sebep olabilir. İsrafın önlenmesi, engellenebilmesi için hem manevî hem psikolojik hem ahlakî; çok yönlü ve sürekli bir eğitim gerekmektedir.

Kur'an, savurganlığı sergilediği ayetin sonunda konuya atfedilen sonuçlardan manevî olanı şöyle dile getirmiştir: "Allah savurganları asla sevmez." Bunun manası, Allah'ın sevgisini ve rızasını yitirmek; onların yerine gazabını, hoşnutsuzluğunu hak etmek demektir. Savurgan, Allah'ın rızasından mahrumdur! Bu, psikolojik olarak büyük bir cezadır; inanan bir insan için bundan kötüsü olamaz.

Savurganlık ve aşırı lüks kişide kibirlenmeye, büyüklenmeye yol açabilir ki, bu da bir kişilik yozlaşmasıdır. Karakteri bozulmuş olan bu insanda artık insaf ve vicdan kalmamıştır; kendisinden başka hiç kimseyi hiç bir şeye layık görmeyecek kadar bencilleşmiştir. Unutulmamalıdır ki Kârûn'un helakine de Allah'ın hoşnut olmadığı kötü huy kibir sebep olmuştur.

Nimetin şükrünü eda etmiş olmak için onu veren Allah'ın, onu yönetmek için verdiği ve öğrettiği ilkeler doğrultusunda tasarrufta, uygulamada bulunmak gerekir. İsraf, nimetin şükrünü ifa açısından da bir ilkesizliktir; gereğini, emredildiği biçimde yerine getirmemekten dolayı küfrân-ı nimette bulunmak; nimetin kadrini bilmemek ve onu verene gereken şekliyle şükretmemektir. Hâlbuki Allah şükredenleri sever.

Allah Rasûlü (a.s.)'in davranışları her konuda olduğu gibi bu dertten kurtulma konusunda da en güzel örneklerdir. O, temizlenmesi mümkün olmayanlar dışında¹⁶⁰ hiçbir nimeti -artıklar ve

¹⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. IV, s. 185.

kırıntılar/parçalar dâhil- ziyan etmez; ondaki berekete dikkat çekildi. Enes b. Mâlik (r.a.)'tan rivayet edildiğine göre Rasûlullah (a.s.) yemek yediğinde üç parmağını yalamış ve buyurmuştur ki: *Birinizin lokması düştüğünde ona bulaşmış olan şeyi gidersin/ temizlesin ve yesin; onu şeytana bırakmasın.* Bize de sahanı/ tabağı vb. iyice sıyırmamızı emretmiş ve, *Hiçbiriniz, yemeğinin hangisinin/ neresinin kendisine bereketli kıldığını asla bilemez.*¹⁶¹ demiştir.

Bunlar Hz. Peygamber'in örnek ve sembol davranışlarıdır. O, sadece ekmek değil maddî-manevî diğer bütün nimetleri ziyan etmemeye dikkatleri çekmiştir. Dolayısıyla, aşırılığı ve savurganlığı önleme anlayışını yerleştirmek için onun hareket tarzını dikkatle takip etmek, tavsiyelerine uymak yeterli olacaktır.

Ekonomik açıdan bakacak olursak, israfı alışan insan yapmış olduğu olur-olmaz alış-verişleriyle arz-talep dengesinin bozulmasına; bir yandan malın kıtlaşmasına diğer taraftan da gereksiz fiyat artışlarına sebep olarak gerçek ihtiyaç sahiplerini hem mal bulamama hem fazla fiyat ödeme gibi katmerli zorluklara sokar. Böylece hem kaynaklar, hem de millî ekonomi zarar görür.

Tabii denge açısından bakılacak olursa, günümüzde birçok sentetik maddenin kullanımı, atıkları tabiatın; yerine ve türüne göre toprağın, suyun ve havanın dengesini mutlaka etkilemektedir. Bir de bunların kontrolsüz, ölçüsüz ve dengesiz kullanıldığı düşünülecek olursa sonuçlarını zikretmeye gerek yok...

Eşya, her şey zıddıyla kâimdir. Bir şeyin iyi ya da kötü, yararlı ya da zararlı... olduğunu anla(t)manın en pratik yolu da onu zıddıyla karşılaştırmaktır. Bu itibarla "israf"ın daha iyi anlaşılması için onun zıddı olan "iktisat" kavramına da hemen yanı başında yer verilmesinin uygun olacağını düşündük; aynı şekilde onu da ele aldık.

II - İKTİSAT

Gerek maddî gerek manevî hususlarda; gerek fizik gerek psikolojik konularda; ister dinî işlerde ister dünyevî işlerde; ister şahsî meselelerde ister diğerleriyle ilgili meselelerde olması gereken dengenin bozulmasını intaç eden ifrat ve tefrit yollu is-

¹⁶¹ Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Eşribe, 18; Ebû Dâvud, *Sunen*, Et'ime, 50; Tirmizî, *Sunen*, Et'ime, 11.

raf/aşırı davranışlar yerine göre yasaklanmış; yerine göre hoş karşılanmamış; buna karşılık dengeyi tutturmak için “iktisâd”lı davranma tavsiye edilmiştir. Bu nedenle “iktisat” kavramı aşağıda, önce kelime anlamı ve terim manası ile, sonra da yansımaları açısından tetkik edilecektir.

A - Kelime Anlamı:

“İktisâd” kelimesi, “K-S-D” maddesinin “ifti‘âl” kalıbından mastarıdır. “فَصَدَّهْ؛ فَصَدَّ لَهُ؛ فَصَدَّ إِلَيْهِ” ifadelerinin manası “yüzünü ona dönmek; ona doğru yönelmek”tir.¹⁶² Buradaki “yönelmek, yüzünü ona doğru dönmek” anlamına bağlı olarak da “فَصَدَّ” kelimesi “yolun doğru olması; istikâmet-i tarîk” anlamındadır.¹⁶³ Kelime bu formuyla “ism-i fâil/etken çatı ortaç” anlamında bir mastardır. Bundan dolayı “سَبِيلٌ فَاصِدٌ” ile “سَبِيلٌ فَاصِدٌ” aynı anlamdadır.¹⁶⁴ Bu kullanışlar aslî manaya uygundur; çünkü “istediği şeye ulaştırın yol” demek olur. Giren kişinin hiç ayrılmadan takip ettiği yönü ifade etmektedir. Adeta yola giren kişi önüne aldığı, yöneldiği cihete hiçbir tarafa dönmeden yönelip devam eder.¹⁶⁵ Buna binâen ¹⁶⁶“وَعَلَى اللَّهِ فَصْدُ السَّبِيلِ” ayetinin manası, “matlûba, maksûda, hakka ulaştıracak yol” anlamından hareketle¹⁶⁷ “Tarîk-i müstakîmi, doğru yolu açıklamak/apaçık hüccet ve delillerle ona davet etmek Allah’a aittir.”¹⁶⁸ demektir.

“القصد في الشيء/الاقتصاد في الشيء” “Bir şeyde dengeli, müteditil şekilde hareket etmek; orta/vasat davranışa riayet etmek; ifrattan kaçınmak; haddi aşmamak” demektir; ifratın zıddıdır.¹⁶⁹

¹⁶² Bk: Râğib, *Mufredât*, s. 610; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 396.

¹⁶³ Râğib, *Mufredât*, s. 610; İbn Manzûr, *Lisân*, c. III, s. 353; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 396; Zebîdî, *Tâc*, c. II, s. 466; Mütercim Âsım, *Kâmûs Terc.* c. I, s. 1255.

¹⁶⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 403; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XIX, s. 231; Nesefî, *Medârik*, c. II, s. 281.

¹⁶⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 403; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XIX, s. 231; Nesefî, *Medârik*, c. II, s. 281; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. X, s. 81.

¹⁶⁶ Nahl, 16/9.

¹⁶⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 403; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. X, s. 81; Elmalılı, *Hak Dîni*, c. V, s. 3089.

¹⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, c. III, s. 353; Zebîdî, *Tâc*, c. II, s. 466; Mütercim Âsım, *Kâmûs Terc.* c. I, s. 1255.

¹⁶⁹ Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 367; Zebîdî, *Tâc*, c. II, s. 466; Mütercim Âsım, *Kâmûs Terc.* c. I, s. 1255; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. VI, s. 242.

Zemahşerî'nin ifadesince "iktisad", bir işte aşırılık yapmadan (ifrat) ve eksik de bırakmadan (tefrit) mütedil davranmaktır.¹⁷⁰

"القصد" kelimesi "العَدْل" kelimesi ile anlamdaştır ve "mütedil; denk; dengeli; ortalama" manalarına gelmektedir.¹⁷¹ "Adl" ve "i'tidâl" de aynı anlama gelmektedir.¹⁷²

"Denge; denge noktası; ortalama; iki ucu olan şeyin ortası vb." anlamlarında "الْوَسْط" ve "الأَوْسَط" kelimeleri de "القصد" kelimesiyle müteradiftir.¹⁷³ ... وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا / İşte böyle, biz sizi de 'vasat' bir ümmet kıldık...¹⁷⁴ ayet-i kerimesindeki "وَسَطًا" kelimesi için kimileri "adl" (mütedil) demiş; kimileri de "خيار" (hayırlılar) demiştir ki bu, telaffuzu ayrı manası aynı olan bir ifadedir. Çünkü 'adl hayırdır; hayır da 'adl'dir.¹⁷⁵

"القصد"ın ism-i fâili/etken çatı sıfat-fiili olan "القاصد" kelimesi "yakın" diye tercüme ediliyor¹⁷⁶ ise de esas manası "son derece uzak olmayıp ortalama uzaklıkta olan; yorucu ve meşakkatli olmayan; gidilmesi kolay" demektir¹⁷⁷; bu anlamlarına binaen "yakın" manası verilmiştir.

Netice olarak, "القصد", "العَدْل" ve "الْوَسْط" kelimeleri ve bazı müştakları birbirinin anlamdaşı olmaktadır ve ortaya çıkan anlam da "mütedil; ortalama; dengeli; dengeli davranma; aşırılık yapmama; ifrat ve tefritten uzak ortalama davranma" anlamlardır.

B - Terim Manası

"قَصَدَ فِي مَعِيشَتِهِ وَاقْتَصَدَ" ifadesinde kelimenin her iki fiil kalıbı da kullanılarak aynı anlama geldikleri gösterilmek istenilmiştir ki "Maişetinde, geçiminde iktisatlı davrandı."¹⁷⁸ demektir.

¹⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XII, s. 47.

¹⁷¹ Cevherî, *Sihâh*, c. I, s. 522; c. II, s. 353.

¹⁷² Bk: İbn Manzûr, *Lisân*, c. XI, s. 430 vd; Zebîdî, *Tâc*, c. VIII, s. 9; Mütercim Âsım, *Kâmûs Terc.* c. III, s. 1428.

¹⁷³ Bk: İbn Manzûr, *Lisân*, c. VII, s. 426 vd; Mütercim Âsım, *Kâmûs Terc.* c. III, s. 149.

¹⁷⁴ Bakara, 2/143.

¹⁷⁵ Zebîdî, *Tâc*, c. V, s. 238.

¹⁷⁶ Bk: Râğîb, *Mufredât*, s. 610.

¹⁷⁷ Bk: Cevherî, *Sihâh*, c. I, s. 522; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 367; Râğîb, *Mufredât*, s. 610; İbn Manzûr, *Lisân*, c. III, s. 353; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 396; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XIV, s. 271; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 191; Kurtubî, *el-Câmi'*, c. VIII, s. 153; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XVI, s. 72; Elmâlılı, *Hak Dîni*, c. IV, s. 2552.

¹⁷⁸ Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 367; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, s. 396.

Zemahşerî'ye göre bu kelimeler geçimle ilgili olarak bu anlamda kullanılması mecaz yolu ile dir.¹⁷⁹

“Maîşette iktisâd ve kasd” ifratın zıddı; savurganlıkla cimriliğin ortası, denge noktasıdır. İfratın zıddı olunca tabii olarak tefritin de zıddı olmaktadır. Harcama söz konusu olunca iktisat, israf ve cimriliğin ortasında davranmak, anlamındadır.¹⁸⁰

İktisat biliminin tarifi de bu maksatlara uygun görünmektedir: “İktisat (economics) toplumların, sınırlı kaynakları sınırsız isteklerin karşılanmasında nasıl kullandıklarını inceleyen bir sosyal bilim dalıdır.”¹⁸¹ Tarifte dünyadaki kaynakların, milletlerin kaynaklarının sınırlı olduğu, buna karşılık isteklerin sınırsızlığı açıktır. Sınırsız istek ve sınırlı kaynağa rağmen ihtiyaçların karşılanması zorunluluğu söz konusudur. İhtiyaçlarla kaynaklar arasında bir denge tutturulursa o zaman sıkıntıların kısmen de olsa bitebileceği, tarifte zımnen anlatılmaktadır.

Sonuç olarak geçimde iktisat, ifrat ve tefritten uzak, orta yolu davranarak ihtiyaçları karşılamak; israf da cimrilik de etmemektir.

C - İktisadın Pratik Yansımaları

Her şeyden önce Allah Teâlâ davranışlarında, inançlarında ölçülü davrananları zikre değer ve övgüye layık bulmuştur. Nitekim Allah hakkında gelişigüzel laf edenlerin anıldığı ayetlerin devamında, ...*Onlardan mutedil bir zümre de vardır...*¹⁸² buyurarak onları dengesizlerden ayırmıştır. Bir musibet anında kendisine bir lütufta bulunulduğunda kadrini bilen kimseler de, ...*Onları kurtarıp karaya çıkardığında onlardan mutedil olan da vardır...*¹⁸³ sözüyle zikre değer bulmuştur. Böylece iktisatlı/dengeli, mutedil davrananlardan hoşnut olduğunu açıklamıştır.

¹⁷⁹ Bk: Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 367.

¹⁸⁰ Cevherî, *Sihâh*, c. I, s. 522; Râğıb, *Mufredât*, s. 610; İbn Manzûr, *Lisân*, c. III, s. 354; Zebîdî, *Tâc*, c. II, s. 466; Mütercim Âsım, *Kâmûs Terc.* c. I, s. 1255.

¹⁸¹ Ünsal, Erdal M., *Mikro İktisat*, Ankara 2000, s. 10. [Lionel Robbins (1898-1984), “İktisadın Yapısı ve Önemi” (1932)'den naklen]

¹⁸² Mâide, 5/66.

¹⁸³ Lokmân, 31/32.

Allah Teâlâ, ... *وَكذلكَ جَعَلناكُمْ أُمَّةً وَسَطًا* / İşte böyle, biz sizi de **'vasat'** bir ümmet kıldık...¹⁸⁴ ayetiyle Muhammed (a.s.)'in ümmetini, **den-geli** oluşundan ve dengeli davranışından dolayı yüceltmiş ve övmüştür. Şöyle ki; dairenin orta noktası gibi, her uç noktaya aynı mesafede olan yere verilen isim olan "vasat"ı istiâre yoluyla onlar için sıfat olarak kullanmıştır. Çünkü onlar ifrat ve tefritten uzak olmak suretiyle cehalet ve isyankârlık kirinden arınmış; ilmî üstünlükler ve sâlih amellerle donanmışlardır. İlmî faziletler sâlih amellere ve ahlakî güzelliğe; sâlih ameller ve ahlakî güzelliğe de "hayırlı ve itidalli kimseler" olmaya götürmüştür. Diğer bir ifadeyle hikmet, iffet ve şecaat, iki uç nokta olan ifrat ve tefrite aynı mesafede yer alan üç haslettir, güzel özelliklerdir. Bu hasletlerle muttasıf olanlar da hayırlı ve itidalli insanlar olarak övülmeye ve yüceltmeye layıktırlar.¹⁸⁵

Nebî (a.s.), *Sâlih hal ve gidişat, sâlih durum ve tutum, itidalli davranma nübüvvetin yirmi beş parçasından bir cüzdür*, buyurmuştur.¹⁸⁶ Bunun anlamı iktisat, teennî ile davranma, hüsn-ü hâl vb. güzel hasletler peygamberlerin ortak ahlakı, onlara ait olan güzel özelliklerdendir; bu özelliklerde onları örnek alınız; onlara uyunuz ve böylece onlarla beraber olunuz, demektir. Nitekim Câbir b. Semure (r.a.), "Ben Rasûlullah (a.s.) ile namaz kılardım. Onun **namazı da mutedil idi hutbesi de mutedil idi**."¹⁸⁷ açıklamasıyla Hz. Peygamber'in ibadet alanındaki tutumuna işaret etmiştir. İnanan insana yakışan da itidali hayatına yansıtan Rasûlullah (a.s.)'in sünnetine uymaktır. Bunun hayata getirdiği rahatlığın yanında büyük bir mükâfat da peşinden gelmektedir.

Fahreddin Râzî şöyle bir yorum getirmektedir: "İktisadın sözlük manası, bir işte aşırıya kaçmadan ve eksik de bırakmadan itidalli davranmaktır; aslı "kasd"dır. Şöyle ki, ne istediğini bilen kimse kararsızlık ve cayma göstermeden onu kasteder, ona yönelir (قصد). Maksûdunun, istediği şeyin yerini bilmeyen ise şaşkın olur; bir sağa bir sola yalpalar. İşte bundan dolayı, maksada ulaştırılan amel, davranış "iktisad" ile ifade edilmiştir."¹⁸⁸ İktisadî

¹⁸⁴ Bakara, 2/143.

¹⁸⁵ Krş: Muhyiddin Şeyhzâde, *Hâşiye 'alâ Tefsiri'l-Kâdi'l-Beydâvi*, Diyarbakır t.y. c. I, s. 445.

¹⁸⁶ Ebû Dâvud, Edeb, 2, c. V, s. 136. Benzeri için bk: Tirmizî, Birr, 66, c. IV, s. 366.

¹⁸⁷ Müslim, *Sahih*, Cuma, 13.

¹⁸⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. XII, s. 47.

davranış bilinçli bir davranıştır; kararlı ve istikrarlı bir hareket tarzıdır. Dengeli, bilinçli, sebatlı olan bir davranış da başarıya ulaşacaktır. Nitekim bu anlamı pekiştirir mahiyette bir hadisinde Hz. Peygamber, *Sizler itidali/dengeli davranmayı elden bırakmayın, itidali elden bırakmayın! Öyle davranırsanız maksadınıza ulaşacaksınız*, buyurmaktadır.¹⁸⁹

Bir hadis-i şerifte ¹⁹⁰ *خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَطُهَا/أَوْسَطُهَا* / *İşlerin en hayırlısı/hayırlıları ortalama olan(lar)ıdır*, buyurulmuştur. Hadiste geçen "الأمر" kelimesinin tekili olan "الأمر" kelimesi "iş; durum; hal; emir; keyfiyet" anlamlarına gelmektedir. Bu manalardan hareketle uygulamaya koyduğumuzda hadis, gerek ferdi planda gerek toplum planında, çok çeşitli konuda ve sahada tatbik imkânı bulabilecek genişlikte gözükmemektedir. Bunun manası, hangi sahada olursa olsun iktisadî, ortalama davranmakta hayır, iyilik vardır. Diğer türlü, tefrit edip işi hafife alınca ihmal ve kusurdan dolayı; ifrat edip aşırı gidince de haddi aşmaktan dolayı yerilmeye maruz kalınır. İbnu'l-Esîr yukarıdaki hadis-i şerifle ilgili olarak şunları söylemiştir: "Övgüye değer her bir müspet özelliğin yerilmiş iki uç noktası vardır: Kuşkusuz, cömertlik cimrilik ile savurganlığın orta noktası; cesurluk da ödeklilik ile gözü karalığın orta, denge noktasıdır. İnsana emrolunan yerilmiş, kötülenmiş olan her bir nitelikten uzak durmaktır. Bu da ondan soyutlanmak, arınmak ile olur; kişi yerilmiş olan nitelikten ne kadar uzaklaşırsa övülmüş olana da o kadar yakın olur. Yönlerin, ölçülerin ve anlamların iki uca en uzak olanı ise o iki ucun ortasıdır; orası onlara en uzak olan noktadır. Şayet ortada olursa yerilmiş bulunan uç noktalardan olabildiğince uzaklaşmış olur."¹⁹¹ Kınanma, yerilme kötülenme oklarına hedef olmamak için orta noktada, denge noktasında durarak itidali elden bırakmamalıdır.

Bugün için kelimenin dar anlamıyla öne çıkarılan her türlü maddî harcamalar söz konusu olunca da yine "iktisâd" devreye girmektedir: Peygamber (a.s.), *ما عَالَ مِنْ اقْتِصَادٍ/İktisatlı davranan fakir düşmez*.¹⁹² buyurmakla geçimde dara düşmemenin yolu

¹⁸⁹ Buhâri, Sahih, Rikâk, 18.

¹⁹⁰ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, c. I, s. 391 (no: 1247).

¹⁹¹ İbnu'l-Esîr, Mecdudî Ebû's-Sa'âdât el-Mubârak b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî-ğaribi'l-hadîs ve'l-eser*, (thk. Mahmûd Muhammed et-Tannâhî), el-Mektebetu'l-İslâmiyye 1383/1963, c. V, s. 184; İbn Manzûr, *Lisân*, c. VII, s. 430.

¹⁹² Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. I, s. 447.

olarak her zamanda ve mekanda, herkes için geçerli, değişmez, temel ilkeyi koymuştur.

İktisatta nimeti verene aktif bir şükür vardır. Gereğince uygulamada bulunmak, nimetlerin kadrini bilmek ve hakkını vermektir; şükrün fiile yansımasıdır. Allah Teâlâ'nın şükredenleri sevdiği; onları en güzel mükâfatla karşılayacağı Kur'an'da müteaddit ayetlerde tekrar edilen hususlardandır.

Burada önemli bir nokta ortaya çıkmaktadır: Her şekliyle israf/aşırılık marazî bir yapıdır; bir nevi hastalıktır. İktisatlı/dengeli davranış ise sağlıklı bir ruh yapısının, sağlıklı bir kişiliğin tezahürü olmaktadır. İsrâfta hesap-kitap söz konusu değildir; nasıl denk gelirse öylece davranmayı öngörür. İktisat ise hesap-kitap ister; bir plan ve programa göre düşünerek akıllıca davranmaktır. Düşünerek davranan aşırılıktan uzak durur; yaptığı hiçbir işte mahcubiyet ve pişmanlık duymaz. Geçim söz konusu olduğunda da ayağını yorganına göre uzatacağından başkasına muhtaç olmaz; ne aile fertlerinin ne de bir başkasının kınamasına hedef olur.

Mantıklı bir düşünüşle irdelendiğinde, tahlil edildiğinde dengeli davranmanın çok boyutlu ve uzun vadeli ferdi ve toplumsal; maddî ve manevî vb. pratik yararları tespit edilebilir:

İnsanî ilişkilerindeki dengeliği hayatını olumlu etkileyecek; hiçbir zaman ve şekilde mahcup olacağı bir iş yapmamış olacaktır. Ne kusur işleyecek ne de özür dilemek zorunda kalacaktır.

Allah Teâlâ'nın aşırı davrananları, savurganları sevmediği hükmünün mefhûm-u muhâlifi, dengeli davrananlardan memnuniyetidir. Dengeli davranan, Allah'ın emri ve Hz. Peygamber'in sünneti olan bir davranış biçimini benimseyerek görevini yapmış olmanın verdiği gönül huzurunu duyar. Günah psikolojisinden uzak; sevap kazanmanın verdiği emniyet hissiyle vicdanı rahat yaşar.

Her türlü harcamalarında yaptığı iktisatla kaynakların hesapsız kullanımını engellemeye pratik olarak katkıda bulunmuş olacak; bu da kendi ölçüleri, imkânları içerisinde elde ettiği fazllıkla memleket ekonomisine bir katkı olacaktır.

Dar ve geniş bakış açısıyla; kısa ve uzun vadeli hesaplarla olaya baktığımızda, maddî sahadaki iktisadından ortaya çıkardığı fazlayı kendi yakınlarına; ülkesinin muhtaçlarına; tüm dünyada-

ki ihtiyaç sahiplerinin hizmetine sunarak erdemli bir iş yapmış; sosyal yardımlaşmaya ve insanlığın durumunun iyileşmesine katkıda bulunmuş olacaktır.

Söz, iş ve davranışta dengeli olanların sergilediği güzel örnek/ler diğerlerini, sonra gelenleri etkileyecek; hayatın her bir noktasında, her bir iş ve davranışta başkalarını da düşünerek hareket etme alışkanlığı toplumdaki bencillik duygusunu yıkacak ve sosyal ahlak daha da yükselecektir.

SONUÇ

İçinde bulunduğumuz zaman inanışta belirsizlik ve yozlaşmanın, dinî ve ahlakî ilkeleri ifrat veya tefrit yollu anlama sonucu dinî yaşayışta, insan tabiatında ve davranışlarında dengesizliklerin, bozulma ve kokuşmaların yaşandığı bir dönemdir. Geçmiştekilerin elleriyle yaptığı ve taptığı putlarına karşılık pozitivizmin vb. ideolojilerin şımarttığı ve bencilleştirdiği insanın nefsini ve arzularını putlaştırdığı; bencilleşen insanın geleceği ve gelecekleri düşünmeden tabî ve ekonomik kaynakları saçıp savurduğu, kaynakların giderek kıtlaştığı (rıldığı) böyle bir dönemde “israf” daha da güncelleşen ve gündemleşen bir kavram olmuştur.

İsrâf, sözlük anlamıyla herhangi bir işte veya şeyde haddi aşma; orta yollu davranmama; dengeyi tutturamama; mübah olan çizgiyi -ifrat veya tefrit suretiyle- aşıp caiz olmayan alana geçme anlamlarına gelmektedir. İtidalli, orta yollu davranma anlamına gelen iktisad'ın zıddıdır. Bu sözlük anlam asıl olmakla birlikte israf kelimesinin, konu edindiğimiz maksat dışında kalan başka manaları da vardır.

Kendisine konu olan nesnelere göre terim anlam kazanan israf kelimesi Firavun'un şahsı için ulûhiyet iddiasını, Hıristiyanların İsa (a.s.) için tanrılık iddiasını anlatırken “şirk, küfür, inkar”; adaletin icrasında hakkı olmayanı istemede/uygulamada “zulüm/haksızlık”; vesayetine emanet edilen yetim malını yemede “haram”; eşyanın ve fiillerin dinî hükümlerini değiştirmede “helali haram, haramı helal kılma”; kendisi aleyhine olacak işler yapmak şeklindeki aşırılıkta “günah işleme/günahkarlık” anlamlarını ifade etmesinin yanında yerine göre insan yaratılışına aykırı davranmayı; kullukta dengesizliği; hissî tavırlarda tutarlı davranamamayı da ifade etmektedir.

Zamanla anlamı daraltılan israf kelimesi, özellikle ekonomik, parasal alanda bir terim olarak meşhur olmuş; gerek infâkta, kendisi ve ailesi için harcamada; yemede, içmede ve giyim-kuşamda gerek başkalarına infâkta, sadaka vermede dengeyi tutturamama, savurganlık etme anlamlarında kullanılır olmuştur.

İslam, maddî-manevî; ferdî-sosyal hayattaki her tür dengesizliklerin ifadesi olan “israf”a olumsuzlama (selb, negation) yöntemiyle yaklaşp zararlarını sergileyerek yererken ona çare olarak önerdiği, karşıtı olan “iktisâd”ın eğitimini de olumlama (îcâb, affirmation) ilkesiyle vermiş; güzelliklerini sergilemiş, övmüş ve ona teşvik etmiştir.

Kelime anlamıyla “iktisâd”, “yüzünü ona dönmek; ona doğru yönelmek; bir şeyde dengeli, mutedil şekilde hareket etmek; orta/vasat davranışa riayet etmek; ifrattan kaçınmak; haddi aşmamak” vb. anlamlara gelir. İktisât’la -bir şekilde- anlamdaş olan başka kelimeler de mevcuttur. “İktisâd”, terim olarak “geçiminde iktisatlı davranmak” demektir; yeme-içmesinde, her çeşit harcamasında ve dağıtmasında vs. -savurgan da cimri de olmayıp-dengeli davranmayı ifade eder.

Günümüz dünyasında ve Türkiye’de istatistiklerin tespit ettiği israf çeşit ve boyutları, çok vahim sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Düğünde-dernekte, yeme-içmede, değışik kaynakların kullanımındaki israfımız konunun ekonomik boyutunu umursamadığımızı, ciddiye almadığımızı göstermektedir. Hâlbuki Müslüman bu kadar bencil ve kaygısız olamaz; gerek dünyevî gerek uhrevî yükümlülük ve sorumluluklarının idrakinde olması gerekir. Her insanın zaruri ihtiyaçları ve zevkleri olacaktır. Ancak bunları karşılamanın her noktasında “olması gerekeni, gerekli olduğu kadar” yaparak, harcayarak kendisini tatmin edecek; sahip olduğu nimetleri asgarî ölçülerde dahi elde edemeyen insanların var olduğunu asla aklından çıkarmayacak derecede duyarlı ve sorumlu davranacaktır.

Maddî ve manevî alanlardaki aşırılık ve savurganlık -uzun vadede- herkes için zararlıdır; fert ve toplum hayatını akamete uğratar. Dinî, ahlakî ve insanî... her açıdan bu böyledir. Fiilin kendisi de o fiili işleyen de Allah ve Rasûlü tarafından yerilmiş, insanlar tarafından da kınanmıştır. Haram sınırını ihlalle Allah Teâlâ’ya karşı; haklarına riayet etmeyerek insanlığa karşı saygısızlık etmiştir. Bu tutumuyla o, topluma olumsuz örnektir; cemi-

yetin dengesini bozan, tansiyonunu yükselten bir davranış içerisindedir.

İktisat/dengeli ve tutumlu davranmak ise her işte ve davranışta tavsiye edilen bir husus; iktisatlı davranan da daima beğenilen, övülen bir insan tipi olarak öne çıkarılmıştır. Müsrif kişinin her yönlü ve her alandaki ilkesiz, tutarsız, dengesiz, gelişigüzel davranışına mukabil iktisatlı davranan kişi manevî/kullukla ilgili fiillerinde istikrarlı ve dengeli olduğu kadar ekonomik tasarruflarında da hesaplı-kitaplı, ilkeli, bilerek ve düşünerek davranmaktadır. Kalıcı tutumu, hem kendisi hem içinde yaşadığı toplumu -belki- hem de tüm insanlık için fayda sağlayacak bir tarz olacaktır.

Ezcümlle israf, maddî-manevî; dünyevî-uhrevî; bölgesel-küresel... tüm dengeleri bozan; ânı ve geleceği mutlaka etkileyen; uzun vadede dünyayı insanın başına dar edecek bir davranış biçimidir ve İslam bunu şiddetle yasaklamıştır. Buna mukabil tüm anlamlarıyla israfın mukabili ve zıddı olan iktisadı tavsiye etmiştir.

KAYNAKÇA

- el-'Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ' ve muzilu'l-ilbâs 'amme'stehera min'el-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs*, Beyrut 1408/1988.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Musned*, İstanbul 1982/1402.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*.
- el-Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu'l- Kur'an*, (thk. Muhammed es-Sâdık el-Kamhâvî), Beyrut 1405/1985.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh, tâcu'l-luğa ve sihâhi'l-Arabiyye*, (thk. Ahmed Abdulğafûr Atâr), Mısır t.y.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1970.
- Ebû Dâvûd, Suleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sunen*, İstanbul 1981 (1401).
- Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1971.
- el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut 1407/1987.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, (thk. Abdusselâm Muhammed Harun), Kum t.y.
- İbn Kesîr, el-Hâfız Ebû'l-Fidâ' İsmail, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, İstanbul 1985.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Abdillâh b. Mâce el-Kazvîni, *es-Sunen*, İstanbul 1981/1401.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerram el-İfrîkî, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut 1410/1990.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *Nuzhetu'l-a'yuni'n-nevâzir fî-'ilmi'l-vucûh ve'n-nezâir*, (thk. Muhammed Abdulkerîm Kâzım er-Râdî), Beyrut 1407/1987.
- İbnu'l-Esir, Mecduddîn Ebû's-Sa'âdât el-Mubâarak b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî-ğaribi'l-hadis ve'l-eser*, (thk. Mahmûd Muhammed et-Tannâhî), el-Mektebetu'l-islâmiyye 1383/1963

- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Ebî Âmir el-Asbahî, *el-Muvatta'*, İstanbul 1981/1401.
- el-Kâdî İyâd, *eş-Şifâ bi-tarîfi hukûki'l- Mustafâ*, t.y.-y.y.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, Mısır 1387/1967.
- Muhyiddîn Şeyhzâde, *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdi'l-Beydâvi*, Diyarbakır t.y.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh* (çev. Ahmed Davudođlu), İstanbul 1973.
- Mütercim Asım Efendi, Ebû'l-Kemal Ahmed, *el-Okyânûsu'l-basît fî-tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* (Kâmûs Tercümesi), İstanbul 1304/1886.
- en-Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Sinan b. Bahr el-Horasânî, *es-Sunen*, İstanbul 1981/1401.
- el-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, İstanbul 1984.
- Paksu, Mehmet, "Ekmek İsrâfı ve İman Bilinci", *Tercüman*, 26.01.2005.
- el-Râğıb el-Esbahânî, el-Huseyn b. Muhammed, *el-Mufredât fî-ğarîbi'l-Kur'an*, (nşr. Muhammed Ahmed Halefullah), İstanbul 1986.
- el-Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-ğayb*, Tahran t.y.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'ante'vîli âyi'l-Kur'an* (nşr. Mahmud Muhammed Şâkir, Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire t.y.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra es-Sulemî et-Tirmizî, *es-Sunen*, İstanbul 1981/1401.
- Ünsal, Erdal M., *Mikro İktisat*, Ankara 2000.
- el-Vâhıdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed el- Vâhıdî en-Neysâbüri, *Esbâbu'n-nuzûl*, (nşr. Mustafa Deyb el-Buğâ), Beyrut 1408/1988.
- ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-'arûs*, Bingazi t.y.
- ez-Zehabî, Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*, Kahire 1396/1976.

ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Omer, *el-Keşşâf 'an-hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî-vucûhi't-te'vîl*, Beyrut t.y.

....., *Esâsu'l-Belâğâ*, (thk. Abdurrahîm Mahmûd), Beyrut-t.y.

ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî-'ulûmi'l-Kur'an*, Kahire 1404/1984.